

PAUL RUMMO

Enesest ja teistest Isamaasõja ajal

Separaat ajakirjast «LOOMING» nr. 5, 1965

Enesest ja teistest Isamaasõja ajal

ellest päevast, mil inimsuse jäledaim vaenlane fašism põlvilisurutuks tunnistati, on möödas kaks aastakümnet. Vermeis inimkond ei teadnud siis veel, et fašismitõve viirused ta organismi pesitsema jäid ja et need ajapikku siin-seal jälle hakkavad mädakoldeid tekitama. Teise maailmasõja lõpu rõõmsal Võidupühal neeti sõda kõikjal põrgupõhja ning vannuti: ärgu iial enam kordugu äsjased õudused ja kannatused!

Selle kirgliku sooviga meenutan ka täna noid nüüd juba kaugel aegu. Siinsete hajuivil mälestuskildude pealkirja ei saa võtta täht-tähelt: «enesest» olen palju unustanud, seda enam «teistest». Ja noist tuhandeid «teistest», kellega sõja-aastail kokku puutusin, tuleb liigse laiali-valgumise vältimiseks paratamatult teha kitsas valik. Mind nii-öelda «küpses meheas» tabanud sõda sidus mu uue elukutsega: varajasemad juhuslikud kirjanduslikud harrastused said sealtpeale püsivaks. See-tõttu (ja pisut ehk ka kirjandusloo huvides) valin pealkirjas lubatud «teistest» siin eelkõige kirjanikud.

1

Suur osa varem juba laialdasemalt tuntud eesti kirjanikest ja kirjandusteadlastest (Johannes Vares-Barbarus, Jaan Kärner, Johannes Lauristin-Madarik, August Alle, Enn Kippel, Oskar Urgart, Paul Keerdo, Vassili Mölder-Proletaarlane, Johannes Semper, Nigol Andresen, Erni Hiir, Mart Raud, Eduard Päll — Hugo Angervaks, August Jakobson, Karl Taev, Karl Kivi, Aadu Hint, Mihkel Jürna, Eduard Männik) lahkus Eestist 1941. aasta sügisel. Nad ei pidanud võimalikuks fašistidega ühist õhku hingata. Isamaasõja aastail kujunes Nõukogude rinnetel ja tagalas rühm uusi kirjanikke, kes varem ainult üksikute katsetustega olid esinenud: Hans Leberecht, Debora Vaarandi, Ralf Parve, Minni Nurme, Aira Kaal, Ilmar Sikemäe; ka nende ridade kirjutaja kuuluks nagu selle rühma hulka. Sõjapäevil ilmus eesti kirjandusse Juhan Smuul. Seal-samas rinnetel ja tagalas küpses hulk sõjajärgseil aastail esilekerkinud kirjanduslikke talente, kellela meil kaasaegset eesti kirjandust oleks raske kujutleda: Lilli Promet, Luise Vaher, Ellinor Rängel, Mai Talvest, Paul Kuusberg, Lembit Remmelgas, Herman Sergo, Valmen Vaida, Jüri Piik, Immanuel Pau, Egon Rannet, Ott Samma, Olev Jõgi, Holger Pukk, Ants Saar, Robert Vaidlo, Harald Suislepp, Väino Ilus, Manivald Kesamaa, Villem Gross, Endel Sõgel, Max Laosson, Adolf

Rammo, Uno Laht, Juhan Peegel, Vladimir Beekman, Aksel Tamm...

Me ei tea, kui palju jäi Velikije Luki ja teistesse vennaskalmudesse neid, kellel oluaks eeldusi relva vahetamiseks kirjanikusulega. Teame, et koju tagasipöördunute hulgas polnud Johannes Madarikku, Vassili Proletaarlast ja Enn Kippelit.

Johannes Semper oli see, kes Kunstide Valitsuse juhatajana mulle 1941. aasta 25. augusti õhtupoolikul «Estoniasse» helistas: on jõudnud aeg lõplikult otsustada, mis teha — kas fašistide küüsi jääda või kodumaalt lahkuda.

Rinne podises juba mitu päeva ümberringi päris Tallinna külje all. Iga natukese aja tagant kostsid reidilt kõvad kärgatused ja üle linna vilisesid punalipulise laevastiku kahurikuulid Harku, Männiku, Mõigu ja Iru poole — fašistide röövlikire jahutamiseks. Mis edasi saab? — see küsimus tuikas kogu aeg kuskil sisimas, aga õnneks polnud mul mahti seda päriselt teadvusse lasta. «Estonia» direktorina oli niigi muresid küllalt. Rindebrigaadide kontsertide korraldamine (neid oli olnud juba sadakond; viimane toimus kontserdisaalis selsamal 25. augustil, sedapuhku mobiliseeritud Tallinna ja Harjumaa meestele), teatrihoone õhu- ja tulekaitsevalve moodustamine ning kontroll, teatriarhiivi ümberpaigutamine alumise korruse pisut ohutumasse ruumi... Sekka mõned Töölispolgu õppused Pelgurannas ja Šnelli tiigi kaldal. Linna kohandati tänavavõitlusteks — siin-seal kerkisid barrikaadid.

Veidi aega enne Semperi telefonikõnet inspekteeris teatrimaja mingi ohvitseride grupp. Mu töökabinet asus kontserdihoone kolmandal korrusel. Selle akendele plaanitsesid inspekteerijad kuulipildujate asetamist. Niipalju strateegi oli minusugusestki taipamiseks, et sealt võis üle sellal täiesti lageda turuplatsi ja Viru väljaku hoida tule all nii Narva kui ka Tartu maantee suuet. Minu nõu selleks muidugi ei vajatud, küll aga jäin nende üsna ärevate polkovnikutega kimpu. Kabineti nurgas oli kuhi Saksa sõjaväe kiivreid. See võis inspekteerijatele piiratud linnas küll lõhnata väga ränga reetmisvandenõu järgi. Fašistide armee uued kiivrid! Kust need siia said, kui kolud, kellele need määratud, alles Lasnamäel ja Harkus on? Ja milleks, millise tagamõttega neid siin hoitakse? Vene keeles oskasin ma sellal vaevalt vandudagi, ja alles majavalitseja Einre abiga sain ohvitseridele selgeks teha, et nood kiivrid korjas Märjamaa vahelt Ants Lauter, kui ta mõne nädala eest koos rindebrigaadiga ja Neeme Ruusiga käis seal esinemas lahingute vaheajal, pärast fašistide lühikeseks ajaks tagasipeksmist. Lauter tõi kiivrid teatrirekvishiitideks ja need olid hooletusest jäänud asjaomasesse ruumi paigutamata. Teatri vastu on vene sõjaväelastel alati suur aukartus ja nüüdki jäädgi selle seletusega rahule.

Mis neist kiivritest hiljem sai ja kas aknaile kuulipildujaid asetati, seda ma ei tea. Tookord seisin küsimuse ees: kuhu nüüd?

Kodumaalt lahkumiseks oli raske endas jõudu leida ja sel ajal tundus see minu arvates võimatugi olevat. Teisest küljest ei kujutlenud ma, et suudaksin kodupinda jagada fašistidega, keda noorukieast saadik jällestasin. Selles olukorras lausa ootas Töölispolgu staabi käsku relvaga rindeleminekuks. See oleks mu psüühilised sõlmed lahti raiunud. Siin oleks paras juhus oma pea ümber tagantjärele kangelaslikkuseoreooli maalimiseks, kui see elutõele vastaks. Mul polnud küll

hetkegi kahtlust, kelle poolt ja kelle vastu võidelda, aga vana patsifistlik juuretis urgitses aina sisimas: ei ole sinust sõjameest... Ja ikkagi ootasid staabi käsku kui punktipanijat ebamäärasele olukorrale.

Tuli hoopis ülalmainitud teade Semperilt. Ettepanek evakueeruda.

Üksikuna olnuks küsimuse otsustamine mõnevõrra lihtsam. Helistasin koju, Kivimäele, kus šrapnellikilde juba mändides rabisemas öeldi. Liiklus Nõmme ja linna vahel oli katkenud. Mõne aja pärast jõudis aga jalgsi «Estoniasse» mu elukaaslane, käe otsas kohver mu hädavajalike riietusesemetega, südame all juba mitmendat kuud veel keegi. Tema (või õigemini nende) kaasatulek sel ajal ei tulnud kõne alla. Kivimäel ootasid hoolitsejat kaks noorusest nõtra ja kaks vanadusest väetit inimest. Tuli minna üksi. (Muidugi polnuks minust omaste eest hoolitsejat. Nagu hiljem, aastate pärast teada sain, tungis sakslaste sissemarsiga ühel ajal jõuk valgete lintide kandjaid mu korterisse mind otsima. Mind ei leitud, siis vahetati sealsamas oma kestad — võib-olla olid need verised — mu ülikondade vastu. Seda tehtud häbitult keset õue, ümbruskonna rahva silma all. Kaasa haarati veel üht-teist meelitavat, muuhulgas oodatava poja jaoks varutud imikutarbed... Naiseisa löödi revolvripäräga uimaseks, naine ise ja ta ema veeti Nõmme politseijaoskonda. Kogu okupatsiooniaja kestel oli pere politsei avaliku ja küllap gestaapo salajase valve all. Aina käidud minu kohta andmeid küsimas, et kas ta äkki pole välja ilmunud?)

Kirjutasin vastavasse raamatusse käskkirja, millega ma end «Estonia» direktori kohalt vabastasin, andsin võtmed majavalitseja Einrele. Naine saatis mind Kunstide Valitsuse ukseni. Kaks aastakümnet arvasin, et raskemat hüvastijätku enam ei saa olla. Nüüd tean, et on sootuks rängemaid lahkumisi.

Mõne aja pärast helistasin veel kord koju. Omane, valuliselt murelik ja julgustav hääl vastas. Tähendab, et elukaaslane oli läbi lahinguootel ja -valmis linna takistamatult koju jõudnud.

Vihma tibutas. Oli juba õhtu, kui sõitsime sadama poole. Kolmekesi: August Alle, Johannes Semper ja mina. Lasnamäelt kostis kuulipildujate tärinat. Siin-seal linnas kerkisid kahjutulesambad. Viimsist Kakumäeni ümbritses linna verev kuma. Läksime vaikides — jutuhimu polnud. Ainult Alle vandus aeg-ajalt läbi hammaste. Sadamas juhiti meid vanale auväärsele jäälõhkujale «Suur Tõll», mis kai ääres seisis. Seal oli juba enne meid palju rahvast, kogu öö ja hiljemgi tuli aina juurde. Inimeste saginat oli ka teiste sadamas ja reidil olevate laevade ümber.

Hommikul osutus, et «Suurel Tõllul» oli mitusada inimest vabariigi partei-, nõukogude ja ametiühingute aktiivist. Teiste hulgas olid ka peaaegu kõik need kirjanikud, keda loetlesin selle kirjutuse kolmanda kärpe algul. Enda muredega oli nii palju tegemist, et ei märganud teisi kuigivõrd tähele panna. Mäletan, et Kärner põrnitses süngelt omaette, Hint saalis ärevalt siia-sinna, Alle, Andreseni ja Raua tava kohases lõopjutus ning Jürna joviaalsuses helises sunnituse alatoon.

2

Nii pea me liikuma ei hakanud. Linna ümber ja linnas kestis veel paar-kolm päeva vihane võitlus: Punaarmee ja laevastiku löögiväeosad katsid Tallinna evakueerumist. Sõjalaevad meie ümber andsid

mürinal oma kosti kutsumata külalistele. Reid kihas sõja-, reisi- ja kaubalaevadest. Kogu aeg toimetati neile haavatuid, mobiliseerituid, evakueeruvaid eraisikuid, rindelt järk-järgult ärakutsutavaid väeosi. Fašistide lennukid käisid laevu pommitamas, kuid et nad tiheda õhutõrjetule tõttu ei sõandanud pikeerida, läks nende küttimine tühja. Teisel päeval hakkas kuskilt Viimsi tagant merre sulpsama hitlerlaste kahurimürske. Meie kaatrid kihutasid piki Pirita randa, tõmbasid lahele suitsukatte. Selle varjus paigutusid laevad ümber. Veel ja veel kord toimus säärane manööver. Mida lähemale jõudis Tallinna langemise traagiline hetk, seda kaugemale laevad tõmbusid. Viimaks jäime peatuma Naissaare ja Aegna vahele.

Levisid kuuldused fašistide spionaažiaktidest: keegi mootorpaadiga meie laevale jõudnu teadis rääkida, et sadamakail paljastatud luureagent, kes hõlmaaluse raadioga juhtinud hitlerlaste suurtükitald meie laevade pihta; jäälohkuja raadiost kuuldud ähvardust Soomest, et ärgu punased «Suure Tõllu» pardal lootku Leningradi jõuda: Hitleri-truud «hõimuvennad» hoolitsevat, et see korda ei läheks.

Meie sõjalaevade suurtükitald lakkas: lahingud olid linnatänavatele jõudnud. Sõjakära kodulinnast meieni enam ei kostnud, küll aga nägime aina tihenevaid tulekahjukoldeid. Kõikide pilgud olid koondatud kallile siluutile. Äkki üldine võpatus: Pika Hermann'i otsast kadus lipp. (Aastaid hiljem lugesin Leopold Hanseni memuaaride käsikirjast seda lipu allakiskumise lugu, mida vana näitleja ise pealt näinud. Hitlerlased paigutanud kuulipildujad kuhugi Paldiski maantee algusesse ja täristanud seal lipu ning varda puruks.) Varsti prahvatasid õhku Naissaare ja Aegna merekindlused. Siis hakkasime liikuma. Oli 1941. aasta 28. augusti õhtupoolik.

«Suur Tõll» asus karavani etteotsa. Temast eespool liikusid ainult miinitraalerid. Kohe meie järel sõitis ristleja «Kirov», mis juba nädal aega või rohkemgi oli kõige ägedamalt hitlerlasi mürskudega kostitanud. «Kirovi» tõttu needki read paberile pääsevad. Ilma tema võimuka õhutõrjerelvastuseta oleks «Suur Tõll» küll vaevalt Leningradini jõudnud. «Kirovile» järgnes mitme kilomeetri pikkune laevade rodu.

Nii Tallinna reidil seistes kui ka piki Soome lahte ida poole sõites olin sedavõrd masendatud kodustest ja kodulinnast lahkumise pärast, et ei märganud hirmugi tunda surma kombitsate ees, mis meid igast küljest haarasid. Reelingu ääres sedaviisi omaette tuimalt põrnitse-des võisin mõnele ehk vapranagi paista. Tegemist oli aga pigem närvišokiga. Selliselt käitus enamik laevalviibijaist — küllap samade tunnete ajal.

Mustade ristidega kaarnaparved munesid «Kirovit» kartes väga kõrgelt ja — ikka mööda. Oli ju küll meiegi laevale paigutatud üks noaegne õhutõrje-suurtükk ja kui see pardal kärgatas, siis oli allruumides viibijatel alati tunne, et nüüd-nüüd saime pihta, — nii vägevat häält tegi see riistapuu...

Karavani tagapoolses osas, kus õhukaitse oli kohati nõrgem, tekitasid hitlerlaste lennukid, nagu hiljem kuulsime, koledaid tapatalguid — eriti maiustades punast risti kandvate, haavatuist tulvil laevade kallal. Leningradis kohtasin paljusid Tallinnast tulnukaid, kellel sellel sõidul üks, kaks ja kolmgi laeva «alt ära lasti», kes tundide kaupa sügisiseses meres ringi ujusid, kuni mõni päästekaater nad lainetest üles leidis ja pardale võttis.

Ulpivate miinide, fašistide allveelaevade torpeedode ja kahelt poolt

rannikult undavate kahurimürskude eest ei suutnud ka vägev naaber «Kirov» kaitsta. Mitu korda tegi «Suur Tõll» järske nõksatusi ja tagasi-käike. Hiljem kohtasin Jaroslavl's läti sõjaväehaiglas «Tõllu» tüüri-meest, kes oli sellel sõidul halliks läinud. Temalt kuulsin üllatuseks, et «Tõllu» kapteniks olnud sel sõidul mu ammune tuttav, Punase Risti päästelaevade ülem Tõnissoo, kes kogu teel Tallinnast Leningradi pü-sis komandosillal. Seetõttu ma teda laeval ei näinudki. 1944. aastal sain kapten Tõnissooga Leningradis kokku ja veel hiljem ajasin temaga, siis juba auväärse navigatsioonipedagoogiga, pikka juttu Tallinna Merekoo-lis. Temalt sain teada, et tollel retkel tulnud kohmakakerelisel jäälõhku-jal korduvalt manööverdada, et viimisel hetkel vältida ootamatult pin-nale kerkinud miinisarvi ja torpeedode kihutavaid vahujugasid. Ta märganud vähemalt kolme meie laevale adresseeritud torpeedot, mis manööverdamise tõttu eest või tagant mööda läksid. Meie ei teadnud sellest siis õnneks midagi. Ei teadnud ka seda, et tempo hoidmiseks olid laeva katlad viimse võimaluseni üle köetud ja et piisanuks üsna nõr-gastki kopsatusest laevakerele, et katlaid lõhkema panna.

Kahel pool karavani teed kihutasid kogu aeg kiirpaadid ja iga natu-kese aja tagant paiskus nende kiiluvees kõrge veesammas kumeda mürt-satusega üles. Need süvaveepommide lõhkemised hoidsid vaenlase allveelaevad karavanist aupaklikus kauguses. Mõnedel läks korda siiski ligi hiilida.

Sellel kõigel on kirjanduslooga vaid niivõrd ühist, et too sõit moodus-tab pingelise episoodi õige mitme eesti kirjaniku biograafias. Aga seni pole trükisõnas kirjeldatud eesti poliitika ja kirjandusloo üht eriti traagilist sündmust sel retkel. Olgu see hilineultki fikseeritud ühe pealtnägija poolt.

See juhtus 28. augusti loojangu eel veel üsna Tallinna lähedal, võib-olla umbes Kaberneeme kohal. «Kirovi» kiiluveest väljus millegipärast miinilaev «Jakov Sverdlov» ja hakkas ettepoole ruttama. Pidi ta asuma karavani juhtima või olid muud kavatsused, seda ma ei tea. Kiirsõidul möödus ta «Kirovist», jõudis «Suure Tõllu» kohale ja pidi juba sellest parajasti mööduma, kui äkki laeva kohal lahvatas hiiglaslik tuleleek ja kostis kõrvulukustav plahvatus. Hetke pärast oli suur sõjalaev kadu-nud, ainult neelulained panid veel «Tõllu» kõikuma. Miin või tor-peedo...

Hiljem saime teada, et «Jakov Sverdlovil» asus Eesti NSV Kaitse-komitee, kelle juhiks oli Rahvakomissaride Nõukogu esimees, andekas kirjanik Johannes Lauristin-Madarik.

Õösel karavan seisis. Pimeduskatte all oluiks küll lennukite poolest hooletum, aga öö varjas ka kõikjal varitsevaid miinisarvi.

Soome lahe idaossa jõudes pinge langes. Hitlerlaste poolt anastamata lennuväljade lähedus võimaldas Nõukogude õhujõududel karavanile appi tulla ning okupeeritud Eesti ja Soome aladelt aina õhkusõostvad vaenlase lennukiparved minema kihutada. Laevade kohal tekkisid äge-dad õhulahingud. Nii omi kui võõraid lennukeid nägime põlevatena merre langevat.

Jõudsimel Leningradi. Fašistid kisasid Tallinnast evakueerunud kara-vani täielikust hävitamisest. See oli muidugi nende soovunelm. Kuigi teel oli olnud ränki kaotusi, kihasid Kroonlinna ümbrus ja Neeva Tal-linnast tulnud laevadest.

Olin esimest korda Leningradis ja üldse Venemaal. Aeg oli liiga tõsine, meeleolu liiga rusunud, et uut keskkonda avalii meeltega hinnata. Paljugi järgneval kolmel aastal kogetust tekitas vastuolulisi tundeid. Mõnigi nähtus vene rahva elulaadis tundus harjumatu ja äratas võõrastust. Küll aga pani imestama venelaste kannatlikkus määratute raskuste talumisel, nende ääretu südamlikkus ning valmidus jagada meiega, kodututega, oma piskut. Minu kogemusi mööda suhtuti meisse alati ühest küljest kui kaasmaalastesse, kellel ka Vene alal on kõik Nõukogude kodaniku õigused, teisest küljest aga austusega kui teise suveräänse rahva liikmesse, kellele ei peetud paljaks pakkuda mitmesuguseid eeliseid. Seda olen kogenud ka hilisematel Venemaa-rännakutel. Kui nüüd vahel meil tekib arusaamatusi mõne mujalt Eesti alale tulnukaga, kes oma elulaadi meile kärarikkalt tahab peale suruda ja kõike nivelleerida enda mõnikord madala arengutaseme kohaseks, siis on ikkagi tegemist vahuga teise rahva pinnalt. Kas eestlased omal maal ja võõrsil on vähe Eestit kompromiteerinud!? Muidugi ei vabanda see kedagi. Hoolimatu suhtumine teise maa ja rahva kultuuri, tavadesse ja traditsioonidesse — eriti kui elad teise rahva keskel — õõnestab rahvaste sõpruse alusmüüri.

Sääraste üldistusteni võis teadagi jõuda alles ajapikku. Esialgu tuli murelikult oodata, mis edasi saab.

Leningradi võimud andsid mitu koolimaja ja linna parima hotelli «Astoria» oma eestlastest naabritele peavarjaks. «Suurel Tõllul» viibinud kirjanikud majutati «Astoriasse». Eeskujuliku kiirusega korraldati tuhandete Eestist evakueerunute toitlustamine, mis piiratud Tallinna nädalatega võrreldes oli esialgu lausa külluslik. Alles siis, kui linna tohutud toiduvareid paari kuu pärast põlema pommitati, läks toitlustamine järsku nigelaks, et juba aasta lõpuks kaasa tuua kohutav ja kestev nälja-ahistus. Seda viimast ma aga enam ei kogenud.

Et blokaadirõngas Leningradi ümber juba kippus sulguma, kiirustati meie kaugemasse tagalasse suunamisega. Septembri alguspäevil moodustati Moskva vaksali juures mitmekümnest klassivagunist koosnev rong, mis tervikuna anti Eestist tulnukate käsutusse. Enne väljasõitu aga selgus, et Oktoobri-raudtee on kuskil Mga juures läbi lõigatud. Mõninga ootamise järel tossutas meie ešelon Šlüsselburgi poole. Jõudsime sinna pimedal septembriõhtul ühel ajal Neeva tagant kohalepaisatud hitlerlaste dessandiga ja olime ligilähedase metsa all ägeda lahingu tunnistajaks, lahingu, millega fašistid sulgesid Laadoga kaldal blokaadirõnga viimase lüli. Meie rong võeti haavatute transportimiseks sõjavõimude käsutusse. Seisime nõutult ning hirmunult pimeduses, kuulasime lähedat lahingumüra. Tekkis paanilisi meeleolusid. Keegi käratas hüsteeriliselt Mart Rauale, kui see hõlma all suitsu süütas. Raud viskas küll sigareti maha, aga ei jätnud vastust võlgu: «Ega fritsudel nii suurt tubakanälga ka ole, et minu koni peale pikeeriksid!» Meie põgenikearmeel ei jäänud muud üle kui hakata linna poole tagasi astuma. August Alle galantse kavalerina koormas end daamide kohvritega, enda omi saatuse hooleks jättes. Valge varul jõudsime jaama, kust rongiga linna tagasi pääsesime.

Jäime kaheks kuuks piiratud Leningradi. Kangelaslinna võimud tegid küll korduvaid katseid meid tagalasse toimetada, aga esialgu need ebaõnnestusid. Läheks pikale kirjeldada mälestusväärseid retki tormise

Laadoga kaldale, viibimist Koltušis Pavlovi Instituudi ruumides ja mujal. Peamiselt möödusid meie ootenädalad ikkagi «Astoria» hotellis. Hoidsime nukrust eemale lõopjutuga ja see täitiski oma ülesande päris hästi. Üks ja teine püüdis ka töötada. Kärneri, Raua ja Semperi mõned luuletused pärinevad neist päevist. Enn Kippel kirjutas uut romaani, mis jäigi lõpetamata. Nende ridade autor katsus värsistada «Suure Tõllu» sõiduelamusi ja kirjutas mõne pala Leningradi eesti raadio jaoks, mis septembri algusest peale tööle asus. Olnuks paras juhus kuulsat linna lähemalt tundma õppida, aga pidevad õhualarmid, linna pommitamised õhust ja kaugelaskerahureist ei lasknud naljalt tänavail liikuda. Algul istusime usinalt varjendis, siis aga harjusime restoranis või oma tubades rünnakuid üle elama. Need olid nii sagedased, et pidanuks õieti kogu aeg varjendis viibima.

Kuidas oli olukord linna ahistavatel rinnetel, sellest on võimalus alles hiljem olnud vastavast kirjandusest ülevaadet saada. Meil suure linna keskel polnud sellest kuigivõrd ettekujutust. Aeg-ajalt purustasid lennukipommid ja suurtükimürsud lähedasi hooneid, oli tuld ja verd. Kord olin Nevskil tunnistajaks, kuidas mürsk tabas täiskiilutud trammi; teadagi polnud see meeldiv vaatepilt. Ühel ööl külvati meie «Astoria» üle süütepommidega. Üks kukkus läbi talveaia klaaskatuse restorani, kus see kohe kahjutuks tehti, teised loobiti katuselt Iisaku kiriku platsile, mis siis hõõgus ja särises hommikuni.

Imetusväärne oli leningradlaste distsiplineeritus. Paanikata, hambad risti, taluti sõjaõudusi. Kui rünnakute lühikestel vaheaegadel tänavail pääsesid, võisid iga hetk näha hirmsaid tragöödiaid. Nii päästemeeskonnad kui ka põlevaist, purustatud hooneist päästetavad toimisid aga mingi fataalse rahuga, mille tagamaad mulle käsitamatuks jäid. Harjumuse jõust ei saanud siis veel juttu olla, sest sõda oli kestnud alles paar kuud.

Kui nüüd vahel närvipinges ja südamevalus und ootan ning poolteadvuse piiril kõigun, kangastuvad aastakümnete tagant Leningradi sõja-aegsed raadiosignaalid. Raadio ei vaikinud kunagi: kui öösel oli saadete vaheaeg, kostis reprodutorist metronoomi aeglane, rahusisendav tiksumine. Tihti, väga tihti löikas selle tiksumise (või programmikohase saate) läbi sireenide huilgamine. See polnud just väga võikahhäälnene, aga pingsale valvele kutsuv küll. Veidi aja pärast tekkis sünye vaikus, siis hakkas metronoom närviliselt, varasemast palju kiiremini tiksuma. Teritasid kõrvu: kas õhutõrje ragin või kostavad juba pommiplahvatused? Mõnikord märatses su lähisümbrus tule ja surma kataklüsmis, teinekord jälle haaras kõrv ainult metronoomi kiirustavat hoiatust. Linn oli suur, ega õhurünnakud kõikjale kostnud. Häireolukord kestis tund, kaks, mõnikord kuni kuus tundi, saateks kogu aeg raadio tungiv tik-tik-tik. Siis kuuldus reprodutoreist fanfaaride helge-vabastav signaal: alarm on lõppenud. Peatselt kordus kõik jälle uuesti, eriti selgetel kuivalgeöödel, mida sel sügisel oli neetult palju. Mõnikord jälle katkestas päevauudiste saate, sümfoonia ettekande või metronoomi tiksumise diktori teade: «Kodanikud! See ja see linnaosa, need ja need tänavad on sellest ja sellest suunast suurtükitle all!»

Suur osa Tallinnast viimsel hetkel evakueerituist viidi järk-järgultpargastega üle sügistormise Laadoga blokaadirõngast välja. Mõningad, sealhulgas J. Semper, lahkusid oktoobris Leningradist lennukiga — samuti Laadoga kaudu. «Astoriasse» jäi veel sadakond eestlast, kelle teekond tagalasse pidi samuti lennukitel toimuma. Olukorra halvenemine

rinnel tõmbas aga lennukid hoopis vajalikumate ülesannete juurde. Novembri algul jätsime «Astoriaga» hüvasti ja läksime Soome vaksalisse, et järjekordselt Laadoga kaldale sõita. Meid ootav raudteerong — seda jagasime «Kirovi» tehase evakueeritavate töölistega — aga ei pääsenud ega pääsenud liikuma. Paar-kolm päeva seerisime vagunite ja ümbruskonna majade keldrite vahet: fašistid küttisid Leningradi sellal veel ainsana hingitsevat raudteevaksalit erilise kirega. Siit ajaloolisest vaksalist suundus linnast välja ainuke mõnekümne-kilomeetrine teejupp, kõik teised magistraalid olid juba linna piiridest alates anastatud.

Ühel heledal kuuvalgeööl oli õhurünnak vaksalile eriti äge. Peahoone sai tabamuse, meie vagunid süttisid põlema, majad, mille keldreis varju otsisime, lausa vappusid. Meie sadakonda tabas närvivapustuste laine. Tekkis protest, miks meie ešloni eemale, ohutumasse paika ei viida!? Peab ütleva, et olime siis ja mõnikord hiljemgi ülbevõitu egotsentrikud, oodates, et hiiglaslikku maad tabanud hirmsas hädas aina meiega tegeldaks. Valiti delegatsioon, kes pidi minema tagasi «Astoriasse», et sinna jäänud EKP Keskkomitee sekretäriilt Nikolai Karotammelt taotleda vahendust raudteemeeste ees. Valitud kolmik (A. Valsiner, M. Raud ja mina; neljandana liitus omal algatusel veel J. Kärner, kelle siis juba ülemääraselt pingul närvid teda koledast paigast eemale sundisid) marsis piki Neeva kaldapealset hotelli poole. Kesköö oli ammu läbi, kuu juba loojunud, meie teed valgustasid võikalt kümned lõomavad majad. Ka «Padaemanda» kuulus kohtumissild võbeles ümbruskonna veriste leekide kumas.

Hotellis äratasime N. Karotamme. Ta lubas teha, mis saab. Kui hommikul uuesti Soome vaksalisse läksime, osutus, et ešlon on juba lahkunud. Mäletan suurt kergendustunnet, mis mu üle uhkas. Mõistus oli kogu aeg sundinud, et pean katsuma koos teistega piiratud linnast välja pääseda, süda aga protesteeris sünnimaalt kaugemale mineku vastu. Nüüd saagu mis saab, mõtlesin purustatud vaksali esisel hommikusel hämus. Juhus määras mu jääma, hea seegi. Aru aga sundis meid astuma ühele sõjaväerongile ja teistele Laadoga äärde järele sõitma.

Seal tuli veel mõni päev oodata. Järv märatses tormis. Kui vähesed pommitustest säilinud laevad oleksid sõندانudki Laadoga eriti õelaid laineid trotsida, olid nad kahtlemata pakiliste sõjaliste vedudega seotud. Pealegi võis järve ületada ainult öösel: valge varul olid vaenlaste lennukid kohe kukil. Meie aga arvasime, et küllap on tegemist lohakuse ja hoolimatusega. Kaua me sedasi peame ootama?! Iga päev evakuatsioonipunktist tasuta saadav üsna tubli tükk leiba juustuga tundus vähesena. Seal kogesin, et nälg on tõesti parim kokk: õppisin sööma varem põlatud juustu.

Rahulolematus kippus maad võtma. Pimedais vaguneis tõstis pead mingi natsionalismimaiguline elukas. Hakkasime arutlema: Teadagi, venelased! Oodatakse ehk altkäemaksu!

Panime päris tõhusa summa kokku ja saatsime sõnaka August Alle maad kuulama. Varsti tuli ta tagasi, näost kahvatu, viskas rahapahmaka pingile. «Maa alla tahaksin vajuda!» pressis ta kokkusurutud huulte vahelt. Kulus tükk aega keelepaelte lahtisulamiseks. Ta esitanud meie pretensiooni öid magamata sadamakaptenile, andnud mõista, et võib kiirustamist hüvitada. Kapten käratanud: «Te julgete mind niisugusel ajal solvata!» Alle tulnud tagurpidi uksest välja.

Ühel kottpimedal ööl läksime väikesele Talvesõjas soomlastelt hõivatud laevale, mille nimi oli nüüd «Šeksna». Lainete rullimine peksis meid

armetult, vesi käis üle laeva ja jäätus jalamaid. Kõik jäid rängalt merehaigeks, ainult kaks pidasid vastu: Erni Hiir ja see, kes neid ridu kirja paneb. Irvhammas Mart Raud, ise kummuli pange kohal, ei saanud arutlemata jätta: ons siin tegemist delikaatsusega või kitsidusega toidunappuse ajal?

Hommik hahetas juba, kui teisele kaldale jõudsimel. Kohe olid ka saksa lennukid jaol. Nende tervitussaadetised sulpsasid kõik aga järve. Astusime «suure maa» pinnale.

4

Laadoga idakaldal ootasid autod, millega pidime sõitma Tihvini ja sealt Põhja-raudteed mööda vabariigi valitsuse ajutisse asupaika Uraalide taga. Aga juba kolmandat korda lõikasid sakslased just meie nina ees raudtee läbi. Selsamal hommikul anastasid fašistid Tihvini. Tee oli ummistatud sõjapõgenikest, haavatute ešelonidest ja rinde poole ruttavatest väeosadest. Põikasime põhja poole, jäime peatuma Sjasstroi väikelinna. Meie käsutusse anti avar koolimaja. Evakueeritute toitlustuspunktis võeti meid samuti lahkelt vastu. Siin oli laud hoopis külluslikum kui olime näinud viimaseil nädalail blokaadirõngas. Meie esindajad käisid partei linnakomitees aru pidamas, kuidas edasi pääseda. Selgus, et Põhja-raudtee vaba osani jõudmiseks tuleb teha kolmesajakilomeetrine kaar ümber kirdesse tunginud rindekiilu. Meile ei saadud selle tee katmiseks anda transpordivahendeid, sest need olid lähedase rinde tarbeks viimseini hõivatud. Soovitati jaguneda väiksemateks rühmadeks ja omal käel otsida võimalusi edasiliikumiseks.

Mina sattusin salka, kuhu kuulusid Valli Tigane, Hilda Leo, Eugen Kapp, Vladimir Alumäe, Arkadi Uibo, Aleksander Valsiner, Mart Raud, Martin Tammeveski ja veel mõned, kelle nimed olen unustanud. Linnakese lähedal oli Murmanski raudtee, mis nii lõunast kui ka Soome rindelt põhjast oli läbi lõigatud. Vabal poolesaja-kilomeetrisel jupil toimus siiski rongiliiklus, mida kasutades jõudsimegi ühte jaama Laadoga põhjakalda lähedal, kust teadsime kulgevat suurt maanteed ida poole.

Sedapuhku olid need vist soome «veljed», kes meie pisikest rongi ägeda õhurünnakuga tervitasid. Pihta nad meile ei saanud, pommid tabasid asulakese endisi hooneid; nimelt endisi, sest kogu ümbrus oli juba varem puruks pommitatud.

Kui varem Laadoga kaldal olime mõnda üksikutki saksa luurelennukit märgates kohe männi alla pikali viskunud, siis nüüd seisime juba üsna paadunutena, õhurünnakut trotsides lageda taeva all ja pidasime aru, kuhu minna. Küsisime nõu kleenukeselt rööpaseadjalt, aasta viiekümneselt naiselt. Ei osanud ta meid kuhugi juhatada: nägime ise, et ümbruses on aina varemed. Naine mõtles veidi ja tegi siis ettepaneku asuda tema pisikesse raudteevahi majja, mis imekombel oli säilinud. Perenaisel oli kaks last, meid oli kümme. Olime vist heade lammaste tõugu, keda palju lauta mahub: kahes puhtas toaubrikus ei tundunudki kitsas.

Neist üsna hubastest päevadest olen kirjutanud oma kunagises luuletuses «Vene naine». Sellest ei kirjutanud, et ma seal haigeks jäin. Tõvevaevad on ammu ununenud, aga kuri kadedus istub praegugi hinges. Lugu on nii, et mu seljakotis oli Tallinnast saadik säilinud kenakese suurusega purk kanakonserviga. Hoidsin seda blokaadis veelgi muste-

mate päevade jaoks. Siin tundusid mustad päevad vähemalt toidu poolest olevat seljataha jäänud. Pakkusin konservi ühe vägeva, kodumaise sisuga pidusupi valmistamiseks. Supp saigi vägev, nagu pererahvas ja mu kaaslased väitsid. Ainult minakene kiristasin hambaid: tõi ei lasknud palagi suhu võtta.

Supp supiks, aga haigus tegi muud muret. Kohalik sõjaväekomandantuur pakkus võimalust meie toimetamiseks kaugemasse tagalasse. Ootasime teadet teeasumiseks, aga mina olin üsna oimetu. Teistest mahajäämine polnud meeldiv perspektiiv. Arkadi Uibo, kes enne rahvakomissari kohustesse astumist oli arstiteaduse viimase kursuse üliõpilane, asus mind forsseeritud korras ravima. Tont teab, mis ta oma paunast mulle kõik sisse söötis. Igatahes olin kolmandal päeval võimeline teistega kaasa sõitma. Siis ma muidugi veel ei teadnud, et Uibo ja minu sellal veel sündimata lastest paarikümne aasta pärast saab paar. Ei saanud me pulmas langudena klaasi kokku lüüa, sest enda tõve ravimiseks Uibol ja ta arstidel paunas rohtu ei leidunud...

Pimedal, pakasest paukuval hommikul võtsid punaarmeeelased meid endi hoole alla. Itta suundus veoautode ešelon miinidega. Meid paigutati ühekaupa sooja kabiini juhi kõrvale. Mind mähiti lisaks veel tohutusse kasukasse.

Mäletän seda õige õdusa reisina. Olin siis tükk maad noorem ja suutsin painavad mured uute meeldivate elamuste eest alateadvusse suruda. Ega maailma haaranud veremõll, sõjapõgeniku seisund, valu kodumaa ja koduste pärast hetkekski päriks ei ununenud, aga ometi jõudsid sa luua illusiooni, et oled lustlik, äsjasest tõvest veel veidi nõrk vagabund, kes seikleb tundmatul maal. Ei lugenud sulle tühjagi teadmine, et sõidad ešelonis, mille tabamine õhust pisikesegi pommiga võinuks tekitada meid kõiki likvideeriva ahelreaktsiooni.

Lumekoorma all põlised okaspuumetsad. Otepääd meenutavad kuppelmaastikud päikeses kiiskava järvede jääga. Kaunis oli too Leningradi oblasti põhjaosa, vähemalt soojast autokabiinist vaadatuna. Meeldivad olid ka asulad, kus kahel ööl peatusime. Kahjuks ei mäleta ma enam nende nimesid. Ühes saime öömaja eeskujulikult puhtas kolhoosiperes, teises oli meie päralt uus, vaigust lõhnav koolimaja. Meid sõidutavad sõjamehed keetsid laari rasvast putru, meil leidus ka mõndagi suupärast. Õues paukus pakane, ahjus kasehalud, leekide kumas sai siis peetud üks ühine söömaaeg. Sedapuhku lubas minugi siseministerium mind otsaline olla.

Vististi oli see Tšerepovets Vologda oblastis, kuhu me mitmesajakilomeetrise poolringi järel viimaks välja jõudsime. Arvatavasti meie sõbralike sõidutajate suust levis selles rindelähedases raudteeasulas kumu, et Eesti valitsus on kohale jõudnud. Üks valitsuseliige Arkadi Uibo näol meie hulgas ju oli... Peatselt leidsime end sööklas kanaprae juures ja siis juhatati meid sanitaarrongi kahte tühja kupeesse. Eraisikute paigutamine haavatute veoks määratud sõjaväerongi oli muidugi korravastane, aga jaamakomandant ja rongiülem eelistasid paragrahvidele sõbralikku tahet aidata vaevalt vene keelt purssivaid sõjapõgenikke. (Etteruttavalt teine analoogiline juhtum: 1943. aastal käisin Kirjanike Liidu komanderinguga Velikije Lukis. Tagasisõidul Moskvasse tekkis mul ühes rindelähedases jaamas rongile pääsemisega raskusi. Kirjanike organisatsiooni lähetuskiri avas mulle tee teise rindelõiku sõitvale soomusrongile. Paar ööd-päeva olin komandöride vagunis ja nende priskel toidul. Saksa lennukid jälitasid agaralt seda rongi.

Otsetabamus neil korda ei läinud, pommikillud kroobatasid küll vastu terasseinu.)

Rindeinformatsioon oli ähmane ja paljuku seda keerukal matkal meieni jõudiski. Meie võhiklike tähelepanekute järgi näisid asjad kõigiti hästi kulgevat. Alles hiljem saime teada, et meie üsnagi mugavate rännakute aegu võideldi elu ja surma peale ei kuskil mujal kui juba Moskva eeslinnades...

Tõsi küll: Bui sõlmjaamas, kus sanitaarrongilt pidime lahkuma, hakkasime tajuma olukorra tõelist karmust. Pampudega sõjapõgenike ja muiduseiklejate möll jaamahoones. Ronge ründavad inimlaviinid, võitlus puhvrite ja vagunikatuste pärast, kisa, nutt, sõim. Sihvkakoored ja kloorihais.

Näis võimatuna siit omal jõul kuhugi edasi sõita. Läksime abi otsima. Ja ennae — olukorras, kus kõigil siin jaamas närv viimse piirini näis «must» olevat, võttis Bui jaama parteibüroo sekretär meid kenasti sappa ja viis oma korterisse. Vabandas veel, et paremat peavarju polevat tal meile võimalik pakkuda. Tundku me endid siin nagu oma kodus. Tema katsub meid kahekaupa mahutada kord päevas Vladivostokki sõitvatele rongidele.

Korter oli kenakene, küttenappuse tõttu ainult külmavõitu. Toad kogu sisustusega, kaasa arvatud magamisasemed ja -tarbed, anti palja aitäh eest viieks ööks-päevaks — niikaua kestis meie järkjärguline evakueerimine — vandersellide käsutusse. Perenaist ja -meest lasksid töökohustused (või kartus meid segada?) harva koju tulla.

6. detsembril 1941 jõudsin Tšeljabinskisse, Eesti NSV valitsuse ajutisse asupaika. Sel päeval langes Osmussaar, viimane kild Eestimaast, hitlerlaste kätte. Ja selsamal päeval algas ühtlasi fašistliku armee loojang — suur vasturünnak Moskva all.

5

Sõjaaegseist rännakuist on Siberi lääneserva suur tööstuslinn Tšeljabinsk mulle kõige ebasõbralikumana meelde jäänud. Inimesed siin tundusid hoopis kinnisemad ja tõredamad kui mujal Venemaal varem või hiljem kogesin. Kolme-neljakümne kraadini ulatuv pakane polnud põrmugi vastavuses mu sügismantli ja kergete kingadega. Peavarju ja ninaesise saamisega oli raskusi: linn oli sõjapõgenikega üle ujutatud.

Johannes Seilental, praegune kirjastuse «Kunst» peatoimetaja, võttis mu oma toakesse, mille ta koos abikaasaga suurivaevu oli saanud üürida. See külm ubrik oli üsna troostitu, ometi aga vastuvõetavam rängalt ülekoormatud evakuatsioonipunktist. Siia jõudnud Jaan Käerner, August Alle ja Mart Raud elunesid ka üsna nigelais tingimustes. Suhteliselt lähedamalt elasid juba mõni kuu varem tulnud Johannes Vares-Barbarus ja August Jakobson.

Eugen Kapil ja Vladimir Alumäel oli õnnestunud kanda kinnitada hotellis «Južnõi Ural». Peatselt jõudsid sinna ka Paul Pinna ja Ants Lauter. Toimus hubaseid vestlusõhtuid, kuhu liitus teisigi. Mäletan mingisse vabrikusse tööleasunud Aira Kaalu ja eestikeelse informatsioonibülletääni toimetuses tegelevat Debora Vaarandit. Viimast teadsin varem nimepidi kui kirjandusearvustajat ja «Sirbi ja Vasara» toimetajat. Luuletajat ma temas siis ei teadnud kahtlustada ega teda siduda

«Viisnurgas» kahe luuletusega debüteerinud Sanni Nootama pseudo-nüümiga.

Olustikulised ebamugavused mind suurt ei vaevanud, pealegi oli mul mitmeti kergem kui miljonitel teistel ümberringi. Küll aga ängistas esialgu viljatu veeteerimine. Kui pole selgeid tööülesandeid, siis võtab mure — selleks oli asja küllalt! — kohe võimust.

Olen lugenud Eestist 1944. aastal lääneriikidesse emigreerinute mälestusi. Neist võib leida mõningaid sarnaseid motiive meie toonaste olukordade ja meeleoludega. Võrdlusjoonte tõmbamine on ometi võimatu. Ärgem rääkigem diametraalselt vastandlikest maailmavaatelistest ajenditest, mis üht või teist sundisid sünnimaalt lahkuma. Üks asi on võõrsil kodumaatuna armu leida ja end maksma panna, teine — jagada täieõigusliku kodanikuna, olgugi kodust kaugel, oma riigi raskusi ja hüvesid. Ja siis peamine: ajaloolisele seaduspärasusele tuginev perspektiivitunne. Minu sõjaaegsed raskused polnud võrreldavad nendega, mida talusid paljud Eestist evakueeritud ja mobiliseeritud kaasmaalased. Võiduveendumus oli aga üldine. Nõukogude Eesti peatses vabastamises ei kaheldud ka siis, kui hitlerlased olid Volgani jõudnud. Selle põhjustajaks polnud pelk soovunelm, palav koduigatsus, mis meid kogu aeg painas.

Murdsin pead: kuhu rakenduda? Mõtlesin siinses pedagoogilises instituudis täiendama asuda oma pedagoogilist haridust, kuid keeleoskamatuse kohutas tagasi, kuigi seal õppejõuna tööleasunud prof. Jüri Nuut mind julgustas. Samadel põhjustel loobusin ka plaanist astuda põllumajanduse mehhaniseerimise instituuti, mida paar korda vaatamas käisin. Tõtt öelda veetles mind väljavaade koju tagasi pöörduda vilunud traktoristina. Seilentalid sõitsid Uraalides rajatud eesti lastekodusse ja arvasid ka mul seal võimalusi leiduvat mitme aasta eest katkenud pedagoogilise tegevuse jätkamiseks. Vahepeal tõmmati mind autorite kollektiivi, kes Kristjan Kure juhtimisel hakkas koostama eesti-vene sõnastikku. Jõudsin «Eesti Entsüklopeediat» appi võttes märksõnade valikuga a-tähe ulatuses toime tulla. Siis aga sain uued ülesanded. Üheaegselt hakati formeerima Punaarmee eesti rahvuslikke väeosi ja Eesti Riiklikke Kunstiansambleid. Rahvakomissaride Nõukogu tegi mulle ettepaneku ansamblite dramaturgina tööle asuda. Nähtavasti arvestati mu mõningaid teatritöökogemusi ja katsetusi dramaturgia valdkonnas.

Mu Siberi-periood piirdus kolme ja poole nädalaga. 1942. aasta alguspäevil sõitsime koos Vladimir Alumäega Kuibõševi. Selles Volgalinnas asus tollal hulk Moskvast evakueerunud valitsusasutusi. Kunstide Komitees algasid eeltööd meie kunstiansamblite rajamiseks. Selleks me sinna sõitsimegi.

6

Kunstiansamblitest olen ise ja on paljud teised rohkesti kirjutanud. 1963. aastal ilmus Teatriühingu väljaandel sellest eesti kultuuriloo omapärasest peatükist mahukas koguteos. See asjaolu aitab mul kahest sõja-aastast siin üle libiseda üksikute hajali mälestuskildudega, kordamise vältimiseks mööda minnes ansamblite tööst, millega 1942. ja 1943. aastal olin tihedalt seotud.

Peaaegu kõik Eestist evakueerunud kunstnikud, heliloojad, näitlejad ja muusikategelased koondusid 1942. aasta jooksul Jaroslavli ansamblite juurde. Neid kogunes aja jooksul ligikaudu kolmsada. Kirjanikest

oli kunstiansamblitega kõige tihedamalt seotud Johannes Semper. Ta oli Leningradi blokaadist väljunult Moskvasse siirdunud ja seal asunud toimetama eestikeelseid raadiosaateid. Mõne kuu pärast kutsuti ta aga Jaroslavl, juhtima eesti kunstiansambleid, ja sealtpeale sai tema kestvamaks elukohaks hotell «Bristol». Seal, tuhandeaastase linna südames, valmisid Semperil ansamblite töö küllalt pingelise juhtimise kõrval ta sugestiivseimad ning südamlikemad luuletused. Kaante vahele kogutuina ilmusid need Moskvas pealkirjaga «Ei vaikida saa».

Ansamblite esimestel töökuudel viibis draamarühma juures Debora Vaarandi. Tal oli seljataga pikk reis Kesk-Aasia vabariikidesse. Tema reisielamusi oli meeldiv kuulda, kuid lausa vapustavatena mõjusid need mulle värsistatult. Norisin temalt kaastööd ansamblite seinalehele. Ma ei teadnud seda oodata luulevormis. Ükskord näitas ta mulle ujedalt oma luuletusi «Tallinna langemise päeval» ja «Kasahstani noorus». Juba põgusast lugemisest piisas mõistmiseks, et selles näolt Koidulat meenutavas noores daamis on peidus suur luuletalent. Vaarandi hilisem arengutee on seda esimest muljet aina kinnitanud. Peatselt läks Debora Vaarandi Jaroslavlist Moskvasse «Rahva Hääle» toimetusse.

Mõnda aega viibis Jaroslavl, ka August Alle. Ei mäleta, kas ta tuli sinna otse Tšeljabinskist või mitme eesti kirjaniku vahepealsest koondukohast Jegorjevskist — linnakesest, mis asub Moskva lähedal. Alle oli rahutu ning tujutu ega leidnud õiget rakendust. Ta sebis oma hotelli-toakeses aina õngevarustusega. Kas ta lähedases Volgas kalaõnne katsum, seda ma ei tea. Tema retkest Rõbinski veehoidlat vallutama on Semper kirjutanud.

Minni Nurmega tutvusin kas Jaroslavl, kus ta mõned kuud viibis, või siis Tutajevos — Eesti Korpuse võitlejate kaunis puhkekodus Volga kaldal. Viimases täitis Nurme koos Aadu Hindiga kultuuri-instruktori ülesandeid. Ka nendel olid seljataga pikad teekonnad Kesk-Aasiasse.

Ansamblites töötas Enn Vaigur. Ma ei tea, kuid võrd ta seal sulega patustas; igatahes on Jaroslavl, sündinud tema satiiriline kuplee «Seitse patja, neli tekki», mis koos Harri Kõrvitsa muusikaga suure ning püsiva populaarsuse omandas.

Korraks külastas Jaroslavl, ja taotles oma luuletustele Semperi konsultatsiooni noorukene punaarmee-lane Juhan Smuul, nagu ta oma autobiograafilistes märkmetes lõbusalt on pihtinud. Avalikkuse ette jõudis Smuul debüütluuletusega «Mu noorim õde» almanahhis «Sõjasarv». Näost näkku nägin selle luuletuse autorit esmakordselt Moskvas. Vist oli see 1943. aasta lõpul. Smuuli muusa pole kunagi armastanud kirjutusmasina vahendust: kõik ta käsikirjad valmivad siiani rutakas tindikirjas suurtel põikipoognatel. Kas ta üldse on kunagi kirjutusmasina taha istunud? Nii-öelda avalikku ellu astus Smuul aga... Hariduse Rahvakomissariaadi masinakirjutajana. Tervislikel põhjustel demobiliseeritud kirjandusandelistel noorukil oli vaja olustikulisi pidepunkte. Poolfiktiivne töökoht aitas esimesest hädast välja. Juba peatselt kutsuti ta aga «Rahva Hääle» toimetusse, ja sealtpeale algas Smuuli kiire areng. Kui ta üheksa kuu pärast kodusesse Koguvasse tagasi jõudis, oli ta juba laialdase tunnustuse võitnud luuletaja ja publitsist.

Mart Rauaga oli mul sõja ajal sagedasemaid kokkupuuteid. Jagasin tema ja Valsineriga Leningradi blokaadis hotellituba. Ühisest reisis tagalasse juba rääkisin. Kuibõševi jõudes leidsin Raua eest: koos Olga Lauristiniga toimetati ta sealseid eestikeelseid raadiosaateid. Hiljem tegeles ta ligi kaks aastat vabakirjanikuna Moskvas. 1943. aasta algul

komandeeris NSVL Kirjanike Liit meid koos Velikije Lukisse. Eesti Korpuse väeosad olid just lõpetamas linna puhastamist hitlerlastest, kui ühel külmal jaanuariööl hõõgivate varemete keskele jõudsimel. Seal läksime lahku: Raud 249., mina 7. diviisi. Mõne nädala pärast pöördu-
sime kumbki eraldi Moskvasse tagasi. Raua sõjaaegne luule oli nii sõja-
meeste keskel kui ka tagalas väga armastatud. Ta oli õige viljakas ja
peaaegu iga viljatera tõhusa tuumaga.

Barbaruse, Kärneri, Jakobsoni ja Hiirega olid mu selle perioodi koh-
tumised juhuslikumat laadi, Parvet nägin vist ainsa korra.

Millest kirjanikud elatusid? Mõned sõid rindeleiba. Mitmel oli pidev
tööülesanne riiklikes asutustes ja toimetustes. Teised töötasid profes-
sionaalsete kirjanikena, saades ühtlasi riiklikku tööstipendiumi. Kuigi
viibiti sünnimaalt eemal, olid avaldamisvõimalused suhteliselt avarad.
Algul Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastuse, hiljem reorganiseeritud Eesti
Riikliku Kirjastuse firmamärgi all ilmus Moskvast hulk eestikeelseid
teoseid suures tiraažis. Kirjanike uudislooming raiuti pakilt-palavalt
raamatuisse. Need olid paberi poolest ning trükitehniliselt nigelavõitu
ja ka sisu kandis tihti kiirustamise märki. Neis raamatuis oli aga tunde-
ehtsat võitluspaatost, kirglikku kaasaalamist miljardites inimsüdametes
küdeva ajastu käsuga «Surm saksa okupantidele!». Oli ka probleemide
lihtsustatud lahenduskatseid. Ei ole vist kunagi eesti raamatut nii tänu-
liku õhinaga vastu võetud kui noid õhukesti vihikuid tohutul maa-alal
laialipillatud eesti lugejate poolt.

Rohkem kui kirjastus ootasid kirjanike kaastööd tagalas ilmunud
eestikeelsed ajalehed, mahukas perioodiline almanahh «Sõjasarv»,
millest paari aasta jooksul Moskvast ja Leningradis ilmus kuus köidet,
ja mitu kirjanduslikku koguteost. Mitte ainult rinde-, vaid tagalakirja-
nikegi luuletusi ja lühemaid proosapalu olid maiad avaldama ka Puna-
armee eesti väeosade ajalehed. Kunstiansamblid esitasid oma töetelli-
musi. Pidev janu kirjanike kaastöö järele oli eestikeelsete raadiosaadete
toimetustel Moskvast, Leningradis ja Kuibõševis.

Meie tööde publitseerimise võimalused ei piirdunud emakeelega. Ühe
sõjaeelse nõukogude aasta jooksul ei jõudnud eesti kirjanikud veel luua
kuigivõrd tihedaid sidemeid Moskva kirjastuste ja ajakirjandusega.
Sellest hoolimata pöörduiti sõja ajal sageli kaastöösoovidega meie nime-
kamate autorite poole. Oli ettepanekuid esineda peale vene keele teis-
teski keeltes. Mulgi tuli Moskva raadios suud pruukida kord soome-
kord saksakeelsetes raadiosaadetes.

Kirjandusliku töö nõudmine oli pakkumisest suurem. Viljakus ei
jõudnud vajadustele järele. Endastmõistetavalt kuulus töö normikoha-
sele honoreerimisele.

Mitmel puhul koondusid peaaegu kõik eesti nõukogude kirjanikud
Moskvasse — olgu siis rindelt, Tšeljabinskist, Jegorjevskist, Jaroslav-
list või mujalt. Esimene üldisem kokkutulek oli 1. novembril 1942.
aastal. Toimus eesti kirjanike fašismivastane miiting. Et seda otseüle-
kande kaudu võidaks jälgida ka okupeeritud sünnimaal, korraldati mi-
ting Puškini väljakul asuvas Raadiomajas. Kavas oli rida lühikõnesid,
mis vaheldusid selleks puhuks kirjutatud luuletustega autorite ette-
kandes. Johannes Vares-Barbaruse kõne teemaks oli «Kirjanik — rahva
südametunnistus», Oskar Urgart rääkis eesti kirjanduse saksavastase
võitluse püsivast traditsioonist. August Jakobson meenutas kirjandus-
elu sõjaeelses Nõukogude Eestis, Nigol Andresen andis ülevaate meie
kirjanike loomingust sõja ajal. Oma luuletusi lugesid August Alle

(«Pidage vastu, vennad!»), Johannes Semper («Ei vaikida saa»), Jaan Kärner («Kes andis õiguse?»), Hugo Angervaks («Esivanemate võitlus kutsub»), Mart Raud («Võiduni»), Erni Hiir («Võitlus kestab»). Mina jõudsin just miitingu alguseks paberile panna värsid «Ei eesti kultuuri nad murra». Vladimir Alumäe tervitas kirjanikke heli-, Adamson-Eric kujutatavate kunstnike poolt. Eesti nõukogude kirjanik on fašismivastase armee sõjamees — need sõnad olid EKP Keskkomitee sekretäri Nikolai Karotamme tervituskõne juhtmõtteks.

Millegipärast on aastakümnete udu tuhmistanud mälestused tähtsast kirjandusloolisest sündmusest — Eesti NSV Kirjanike Liidu asutamiskonverentsist, mis oli 8. ja 9. oktoobril 1943 Moskvas, Vorovski tänaval 52, NSVL Kirjanike Liidu majas. «Eesti kirjanduse ajaloo» III (1964) avaldatud foto aitab meenutada, kes meie organisatsiooni asutamisest osa võtsid. Pildilt saab järjekorras loetleda: August Alle, Minni Nurme, Aira Kaal, Debora Vaarandi, Johannes Vares-Barbarus, Ralf Parve, Paul Rummo, Arnold Tulik, Erni Hiir, Aadu Hint, Mihkel Jürna, Jaan Kärner, August Jakobson, Oskar Urgart, Paul Keerdo, Mart Raud, Johannes Semper, Hugo Angervaks. Isikukultuse aegade pärandina on pildi servast (nagu vahepeal ka elust) ära lõigatud Nigol Andresen, kes konverentsi tervitas Rahvakomissaride Nõukogu poolt. «Sõjasarv» IV aitab meenutada, et konverentsil esinesid pikemate ettekannetega J. Vares-Barbarus, E. Päll, A. Jakobson, O. Urgart ja J. Semper. Barbarus, Jakobson, Kärner, Semper ja Urgart valiti Kirjanike Liidu esimese juhatuse koosseisu.

Konverentsi aegu korraldati Moskva raadios ulatuslikud eesti kirjanduse saated ja Eesti NSV esinduse saalis, Sobinovi põiktänaval nr. 5, muusikaga illustreeritud kirjandusõhtu. Tagatipuks oli sõjaaegsete olude kohta üsna luksuslik bankett.

1943. aastal koondus eesti kirjanikkond veel kaks puhku Moskvasse. Aprillis võeti koos teiste kunstialade esindajatega osa Jüriöö ülestõusu kuuesajanda aastapäeva pidustustest, detsembris tähistati üheskoos Lydia Koidula sajandat sünnipäeva.

7

Teine ja kolmas sõja-aasta möödusid mul vaheldumisi Jaroslavlis ja Moskvas.

Suved veetsin Jaroslavlis. Volga oma ilusate kallastega ja puhta liiva saartega, ümbruse kasesalud ja põllud pakkusid heldelt leevendust surutud meeleolule. Südametunnistus ei lubanud seda siiski palju kasutada, vaid sundis mind pisikesse hotellituppa kirjutusmasina taha.

Kunstiansamlite jooksva repertuaari ülesanded — värssmontaažid, «Mahtra sõja» dramatiseerimine, «Tasuleekide» libreto kirjutamine jm. — nõudsid kirjanduslikke allikmaterjale. Selle poolest oli lugu Jaroslavlis üpris kehv. Kodust kaasavõetud emakeelset kirjandust oli väga vähe. Minul ja mitmel teisel Tallinnast viimsel hetkel evakueerunud kirjamehel polnud kohvris ühtki raamatut. Lagemisnälg oli painav, eriti minusugusel, kes venekeelsete raamatutega midagi ei osanud peale hakata. (Kauplustes, sööklates, hotellides, ametiasutustes ja mujal sai kümnekonna venekeelse sõna ning sõrmede abil siiski päris ilusti hakata — tänu venelaste toredale omadusele umbkeelset erilise innuga aidata ja mitte kunagi muiata, naermisest rääkimata, kui sa nende ema-

keelt armetult purssides väänasid.) Seetõttu oli meie kirjanike iga uudisteos nagu taevakingitus. Mäletan, et mitmed Semperi, Raua, Kärneri ja Vaarandi toleaege sed luuletused võimaldasid mulle haarava elamuse. Ja mitte ainult mulle: eriti kunstiansamblite peres panin tähele kõnesolevate värsside ülimalt sugestiivset mõju nendegi hulgas, kes luule vastu muidu üsna ükskõiksed olid. Ime küll — nii kirjanike kui lugejate unistused, püüdlused ning taotlused olid ühised: võit fašismi üle, kodumaa vabastamine. Eesti kirjandus pole kunagi varem ega paraku seni ka mitte hiljem olnud nii tihedalt seotud kaasajaga, kogu rahva tähtsaimate taotlustega kui Isamaasõja aastail. See asjaolu kindlustas autoritele enamasti ka kunstilise õnnestumise. Paljusid sõjaaegseid teoseid võib veel nüüd ja vist kauges tulevikuski lugeda suure naudinguga.

Kirjanduse jõud on tohutu. Õige sõna õigel ajal ja õiges kohas võib mägesid liigutada. Kunstiansamblite brigaadid, kes rindel eesti sõjameestele esitasid temaatilisi põimikuid eesti kaasaegsest ja klassikalisest luulest, rääkisid sagedastest patriootilistest manifestatsioonidest, milleks kunstisõna tõuke andis.

Ühes oma sõjaaegses luuletuses on Debora Vaarandi kaunilt sõnastanud oma tookordseid taaskohtumisi Juhan Liivi, Koidula, Vilde, Bornhöhe ja teiste klassikutega Moskvas Lenini-nimelises Raamatukogus. Ka mina kuulasin sealsamas nende kõnet palju päevi, päevi, mis nendest karmidest aegadest eredatena mälus püsivad. Ei, see polnud ainult meelisklemine rinde taga olevast sünnimaast — mineviku sõnameistrid kõnelesid ju peaaegu igal leheküljel sellest samast, millest kogu rahva süda siis valutas.

*

Jaroslavli bukinisti juurest leidsin kord Kampmanni lugemiku teise jao — Esimese maailmasõja eelse väljaande. Ennää algkoolikaaslast, kellega lugemispõuas üle aastakümnete jälle kokku sai! Ma ei pidanud oma rõõmu vaka all ja raamat hakkas ansamblisõprade hulgas käest kätte rändama, kuni ta sõna otseses mõttes «ära» loeti.

Sellest samast raamatuantikvariaadist ostsin kord Jānis Rainise draama «Tuli ja öö». Lätikeelne tekst ei jõudnud muidugi minuni, aga teos oli nii kaunilt kujundatud (Riia 1941. aasta väljaanne), et ei raatsinud seda omandamata jätta. Ei tea, kuidas see — nagu Kampmanni — sinna Volga-linna oli sattunud!? Meie hotelli naabruses asus Punaarmee läti rahvusväeosade haigla. Eesti kunstiansamblite brigaadid käisid läti haavatutele tihti kunstilist külakosti viimas. Läksin kord kaasa, võtsin Rainise iluköite ühes ja kinkisin selle haigla raamatukogule. Mehed oleksid mind kas või kätel kandnud, kui neil oleks lubatud voodist tõusta. Emakeelse trükisõna põud vaevab neidki.

*

Moskvas olles rahuldasin oma kirjandusnälga teatri abil. Umbkeelsus takistas ju sealgi, aga «Põhjas», «Kolm öde», «Anna Karenina», «Sini-lind» ja mõned teised olid varem tuttavad. Ootamatult taipasin üsna hästi ka «Kremli kelli» ja tulivärskaid näidendeid «Vene inimesed» ja «Rinne». Olin kodumaal varem lugenud mitmete eesti kirjanike ja teatrikunstnike ülistusi Moskva teatrite aadressil, nüüd kogesin ise, et nad ei liialdanud.

1943. aasta varakevadel istusin paari kuu kestel peaaegu igal õhtul ooperietendustel. Oli vaja maha saada «Tasuleekidega», kuid ooperidramaturgia oli minu jaoks siis hoopis tundmatu maa. Midagi ma nendel teatriõhtutel õppisingi — kui mitte muud, siis jälle ooperit armastama. See koolipõlvekiindumus oli vahepeal jahtunud.

*

1942. aasta sügisel sain Rahvakomissaride Nõukogu kutse Moskvasse sõiduks. Mulle tehti ülesandeks ajutiselt asendada haigestunud Olga Lauristini, kes siis töötas Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastuse eesti toimetuse juhatajana. Siin sattusin tervele eestikeelse kirjanduse lademele. Tegemist oli vististi üsna täieliku komplektiga kirjandusest, mis Nõukogude Liidus aastail 1918—1937 oli ilmunud. Mulle oli see õhinat-tekitavaks uudiseks. Olin varem lugenud «Loomingus» ja «Eesti Kirjanduses» ilmunud ulatuslikke ülevaateartikleid Nõukogude Liidus töötavate eesti kommunistide kirjandusliku loomingu kohta, samuti huviga tutvunud selle kirjanduse üksikasjaliku bibliograafiaga, mis ilmus «Eesti raamatute üldnimestikus» «Eesti Kirjanduse» lisana. Kõnesolevaid raamatuid endid ringles kodanlikul ajal mõnevõrra ka Eestis, vähemalt suuremais raamatukogudes võinuks neid lugeda. Minul kodumail aga nendega kokkupuuteid polnud.

Lähem tutvumine selle kirjavaraga tõi kaasa hämmeldustunde. Küsimus polnud selles, et maiustasin keelatud vilja kallal. Ma ei teadnud siis, et enamik sellest kirjandusest tol ajal oleks pidanud olema kõrvaldatud, nagu selle loojadki 1937. ja 1938. aastal.

Sedapuhku polnud teadagi tegemist vastaste kirjandusega. Hoopis vastupidi: neilt kahe- ja kolmekümnendail aastail peamiselt Leningradis trükitud lehekülgedelt õhkus küllaga kaasakiskuvat revolutsioonilist romantikat, sotsialismi ehitamise paatost. Tõsi, kunstimeisterlikkuse poolest olid need luuletused ja jutukesed enamasti üsna abitud, ent tihti võlusid krobelisestki koorest väljatungiv võitlusehoog ja siirus. Mõnestki autorist võinuks ilmselt kujuneda hea kirjanik.

Mõra löid hinge paljud perioodika artiklid. Need tahtsid nagu pretendeerida printsiipiaalsele võitlusele ideoloogilise puhtuse eest. Peaaegu ükski kirjanduslik katsetaja ei pääsenud üliränkadest poliitilistest süüdistustest, kusjuures teosed, millele viidati, selleks kuidagi asja ei andnud. Mind hämmastas eriti Ain Rannaleedi luuletajasaatus. Ta värsid väljendasid andekust, mis kaaslastest kaugele üle ulatus. Rannaleedi tundesoojad, intiimsed luuletused mõisteti hukka «lahkajate» poolt, kes nõukogude luulelt nõudsid aina trummide põristamist. Autorit süüdistati «rahvusdemokratismis» ja muudes surmapattudes. Rannaleet «võttis kriitikast õppust» ja püüdis laulda oma arvustajate meele järgi. Ta hakkas meenutama flöödipuhujat, kes oma pilliga katsub kogu hingest mängida trompetisti partiid. Kuigi ta ka oma andelaadi vägistades kaaslaste värsside tasemest maha ei jäänud, ei päästnud see ponnistus teda (ega enamikku kaaslastestki) tagasipöördumatult vangilaagrisse sattumast. Ja sinna järgnesid peatselt ka tema kritiseerijad...

Kõike seda lugedes meenus mulle lapsepõlves kuskil albumis nähtud pilt allkirjaga: «Revolutsioon sööb oma lapsi.» Valutava südamega mõtlesin: kapitalismi süüd Prantsuse kodanliku revolutsiooni järel tõi revolutsionääride endi sageli väiklaste vastuolude tõttu meeletuid ohvreid. Kas analoogilisi asjatuid ohvreid tõesti polnud võimalik vältida Nõu-

kogudemaal?! See oli tagasivaatav südamevalu: sõja aegu näis prevaleerivat sootuks avarahingelisem õhkkond. Siis ma ei teadnud, et hiljem, Stalini-kultuse kulminatsiooni ja algava agoonia aastail, tuli säärase, meie maad diskrediteerinud probleemide üle veel palju rängemalt südant valutada. Kuni säärase meetodite hukkamõistmiseni partei XX kongressil.

*

Juba aasta enne seda, kui ma 1943. aastal Nõukogude Kirjanike Liidu liikmekaardi tohtisin tasku pista, olin sagedane külaline Moskvas Voroovski tänaval number 52 — Kirjanike Liidu majas. Mõnikord võtsin osa kirjandusõhtuist, aga sagedamini viisid mind sinna hoopis proosalisemad huvid. Olin nimelt oma tarbeainekaartidega «kinnistatud» Kirjanike Maja söökla ja üle tänava toiduainetekaupluse «külge». Tihti sammusime lõunale koos Oskar Urgartiga. Lauanaabrina valgustas ta mind ikka, kes on see või too seal kõrvallaudades istujaist. Esimesel külastusel sattusin ligilähedases naabruses lõunatama Aleksei Tolstoi ja Ilja Ehrenburgiga ning tundsin end seetõttu otsekui kõrvust-tõstetuna. Sealtpäele mäletan ka Konstantin Simonovi, Aleksander Tvardovski, Aleksei Surkovi, Boriss Polevoi, Leonid Leonovi, Konstantin Fedini ja Sergei Mihhalkovi nägusid. Palju ma nende loomingust siis veel ei teadnud, aga meistrite naabus oli juba iseenesest minusuguse õpipoisi jaoks meelitatav. Eriti kui üks või teine sulle vahel terekäe pihku pistis. Pikki jutte ajas Urgart läti ja leedu kirjanikega ning minagi sain seetõttu tuttavaks Valdis Luksi, Julius Vanagsi, Fritsis Rokpelnise, Salomeja Nerise, Liudas Gira ja Kostas Korsakasega...

Söökla-«teema» meenutab üht antsakat juhtumit Jaroslavli «Bristoli» restoranis, kus ansamblipere lõunatas. Seal oli ninaesine kehvem kui näiteks Moskva Kirjanike Majas, aga söönuks sai. Üks käbe ettekandja pillas mulle kord kogemata taldrikutäie suppi sülle. Kole õnnetus sõja ajal! Supikaotus küll asendati, aga mul oli seljas võrdlemisi viisakas hele ülikond. Ehmunud neiu lokutas: «Ega see plekki ei jäta!» Õige see oligi — ihukate sai pärast kapsaliblede maharaputamist nagu puhtamakski.

Veel söögist, mis sel ajal polnud just päramisem mure. Eesti esinduse ruumides Sobinovi põiktänaval ilusas villas elas alati palju rahvast. Ka mina peatusin Moskva-perioodidel seal. Pooled ööd sai istutud koos kaaslastega kohvitasside juures — kohviube oli alati küllaldaselt saada. Esinduses olid korraldatud ka ühised õhtusöögid. 1942. aasta sügisel toodi koka käsutusse mitu autokoormat kapsapäid ja kogu maja elanikkond kutsuti riivimise ning soolamise talgule. Talgute juhiks ja eestõliseks oli humoorikas, üleskääritud käistega hiiglane — Rahvakomisaride Nõukogu esimees Arnold Veimer.

*

Üksvahe oli Moskvas mu ülesandeks «Landessender Reval'i» maa-keelsete sõnaliste saadete jälgimine. Palju see aega ei võtnud: Moskva raadiost kõlas eesti keelt palju rohkem kui Tallinnast. Kuuldavus oli õige kehv, aga üht-teist okupeeritud kodumaa oludest kõrvu hakkas. Kuuldu põhjal kirjutasin vastukajasid Moskva eesti raadio jaoks. Kord sattusin saatele, kus August Gailit kihutas eesti mehi SS-lastega «eesti

leegioni» astuma. Pidasin Gailitist kui kirjanikust «Nipernaadi» tõttu kenakesti lugu, aga kuulnud jutt ajas mu karvad turri. Reageerisin oma meelepaha juba samal öhtul mikrofoni ees satiirilise värsslooga, mille pealkirjaks sai tolle kirjamehe enda noorpõlveteose nimi «August Gailiti surm».

Kesköised matkad Sobinovi põiktänavalt Puškini väljakul asuvasse Raadiomajja ja tagasi olid mul üsna sagedased. Linn oli teadagi pimenatud ja esialgu oli tegemist, et vastutulijatega mitte kokku põrgata või Tverskoil puujuurikatele komistada. Pikapeale kujunesid need jalutus-käigud päris meeldivaks, eriti kui rinde kaugenemise järel õhualarmid enam ei seganud. Peale minu tallasid seda teed tihti kõik Moskvas elunenud või sinna ajutiseks tulnud eesti kirjanikud. Rääkimata muidugi raadio koosseisulistest töötajatest.

*

Esimest korda külastasin Moskvat 1942. aasta märtsis. Sõitsin sinna ida poolt — Kuibõševist. Ei või öelda, et ma Moskvasse esimesel pilgul oleksin armunud. Ta tundus mulle kuidagi kõledana. Liiklus oli suurlinna kohta tagasihoidlik, kogu ilme millegipärast ebasõbralik. Armas-tus tuli aga korduvatel külastustel ja peagi muutus Moskva mulle õige koduseks. Muidugi oli Moskva pale siis praegusest sootuks erinev. Kremli kuulsad rubiintähed olid rohelise katte all, praeguste kõrghoone-te asemel pürgisid igal öösel Moskva taevasse õhukaitseballooned otsekui nõõri otsas olevad hiiglaslikud hallitusest rohekad vorstid. Suuremad ühiskondlikud hooned olid vaenlase õhuluure petmiseks lapi-liseks võõbatud või rohekate võrkudega kaetud. Kaua aega mõistata-sin imelike konstruktivistlike vigurite otstarvet, millega Maneeži väl-jaku asfalt oli täis maalitud. Kui kord sattusin «Moskva» hotelli 13. kor-ruse kohvikurõdule, siis alles taipasin. Juba sellest pisikesest kõrgusest piisas illusiooniks, nagu oleks väljak majadega kaetud.

Kevad ja sügis kiskusid linnast välja. Gorki pargi puud olid siis veel üsna noorukesed, aga pungade puhkemise ja lehtede languse magusat valu võimaldasid needki. Lenini mäed kujutasid tollal endast lagedat, üsna troostitut jäätmaad.

Augustis 1943 oli esimene pidulik saluut Punaarmee ühe suurema võidu tähistamiseks. Ajapikku hakkas neid olema üha sagedamini, ja kui mõnel öhtul saluut puudus, siis imestasid rahulolematult: ah täna siis polegi! Aeg-ajalt avanesid sääraсте kaupluste ja restoranide ukсед, kus praeguste mõõtmete kohaselt tagasihoidlikke hüvesid võis pruukida küll kõrge hinna eest, kuid kaardivabalt. Teatrid, kontserdisaalid, kinod, lektoriumid töötasid täie koormusega.

Moskva suutis minusugusele naiivikule sisendada kujutluse, et käi-masolev võitlus elu ja surma peale on kui mitte just käkitegu, siis ometi hädapärast talutav nähtus. Seda süstis Stalini-kultuse aegne kirjandus hiljemgi. Ja kui nüüd loed ning kuuled ajastu karmi ning tihti võigast tõde, kui saad teada, mida nõukogude inimesed tegelikult pidid taluma rindel ja tagalas, siin- ja sealpool rindejoont asunud koonduslaagrites, siis egoist sinus püüab ehk küll nurru lüüa («mul läks hästi!»), tegeli-kult tunned aga piinlikkust, et rahva kannatused sind vaid riivamisi puudutasid. Ning selle tõe valgusel hakkad alles tõeliselt mõistma meie rahva kangelaslikkuse ammendamatu, Nõukogude armee võidu suu-rust.

Või olnuks äiu-äiu-printsibil õigem vaikida, tõde varjule jätta? Muidugi mitte. «Vaikimine oleks vale, sunniks südant lõhkema» — need Anna Haava armulaulu sõnad sobivad veelgi enam ühiskondlike suhete valdkonda.

Tõeivast küpsetatud leivakäär (olgugi vahest kibedamaiguline) toidab teadagi tõhusamalt kui jesuiitliku valega vahule löödud roosamanna.

8

1943. aasta viimastel kuudel sai ilmseks, et kojupöördumise igatsetud hetk pole enam kaugel. Ettevalmistused selleks käisid tagalaski juba pikemat aega: Moskvast, Jaroslavlisse, Sverdlovskisse, eriti aga Jegorjevskisse toimus pikaajalisi kursusi evakueerunuile, kus valmistati ette töötajaid kõigvõimalike elualade jaoks Nõukogude Eestis. Vabariigi valitsus hakkas novembris moodustama vabariigi keskasutuste koosseise, mida siis nimetati operatiivgruppideks. Ka minu vagabundlemine lõppes: 1. detsembrist määrati mind Kunstide Valitsuse juhataja asetäitjaks.

Operatiivgruppide liikmed koondusid Moskvasse. Vabariigi esinduse ruumide asustus muutus senisest veelgi tihedamaks. Raske oli leida rahulikku nurka kirjutusmasina taga nokitsemiseks. Mul õnnestus hotellis «Euroopa» pikemaks ajaks üürida omaette tuba. Tegelikult kujunes too «pikem aeg» kõigest mõnepäevaseks.

1944. aasta jaanuaris murdis Nõukogude armee Leningradi blokaadirõnga ja fašistid peksti Narva jõe taha. Vabastati tükike Eestigi pinda Narva juures. Peatselt jäi nüüd Moskva eestlastest üsna hõredaks: pehmeistmelistest vagunitest koosnev erirong viis meid Leningradi. Sõit kestis vist oma kaksikümmend tundi või rohkemgi, sest kiiruga taastatud raudtee ei lubanud kihutamist.

Kangelaslinna jõudmine kujunes omapäraselt pidulikuks. Kui kähku olid vähesed allesjäänud leningradlased toibunud hirmsatest kannatustest, millise armsa õhinaga tahtsid nad jagada oma rõõmu ja, ise veel ängistuse mõju all, tõsta oma linna kuulsust! Vaksalis võeti meie pagas kohe hoole alla teatega, et selle leiame oma elupaigas eest. Meid juhiti autodesse ja viidi üsna lähedal asuvasse sauna, kuhu kõndideski jõudnuks mõne minutiga.

Ja siis too saun... Palju sõjaaegseid hädasid võimalike epideemiatega näol aitas ära hoida veidi alandavana tunduv, ent ülivajalik kohustus reisijaile: kui kuhugi asustatud punkti jõuad, käi oma võimalike «kaasüüriliste» hävitamise huvides kõigepealt läbi niinimetatud sanitaarpuhastusest, alles siis võetakse sind vastava töendi ettenäitamisel hotellis või mujal jutule. See kohustus oli tihti ebamugav reisijate üliküluse tõttu, eriti kui teadsid, et sul sääraseks puhastuseks vajadust pole. Noh, mõnikord antigi töend ka pelga näkkuvaatamise järel... Leningradis oli aga puhastusaktsioon lausa nauding, kuigi meil kellelgi selle järele tarvidust polnud. Ooteruumis said selga lumivalge tärgetatud pesu, sind juhiti puhtusest kiiskavale kušetile ja soovitati puhata ning sirvida pildiajakirju. Pesemiseks anti sulle lõhnaseep. Pärast sauna said — juba teises ruumis — uue tärgetatud pesu ja paluti jälle puhata ning lonks õlut juua. Siis said tagasi oma korralikult pressitud ihukatted.

Kuuekorruseline «Oktoobri» hotell tervenisti, osaliselt ka vana tuttav «Astoria» ja veel mõned hooned said eesti nõukogude aktivisti-

dele peavarjuks, et teha viimaseid ettevalmistusi kodumaale tagasi-pöördumiseks.

Ka enamik tagalas töötavatest eesti kirjanikest koondus järk-järgult Leningradi. Nõukogude armee suurtest võitudest köetud ülevas meeleolus said siin enne kojujõudmist teoks mitmed kirjanduslikud ühisaktsioonid. Kõikide sulg hakkas äkki hoopis nobedamalt jooksma.

Reageerimine fašistide propagandale sai senisest märksa operatiivsema ning süstemaatilisema kuju. Leningradi eesti raadios seati sisse igaõhtune «Päevakaja» saade, mida sisustasid peamiselt kirjanikud. Koostasime saate autorite graafiku. «Valvekorras» olev autor sai õhtul stenogrammi Tallinna fašistliku raadio selle päeva saadetest, mille alusel paari-kolme tunni jooksul kirjutati poleemiline artikkel, följeton või luuletus — olenevalt materjali laadist ja autorist. Hilisõhtul läks tindimärg vastus — enamasti autori esituses — eetrisse. Tänuväärset poleemilist ainet andsid ka Narva rindelt Leningradi toimetatud fašistlikud ajalehed, raamatud ja vaenlase soldatitele saadetud omaste kirjad, millega autorite aktiiv põhjalikult tutvus.

Korraldati rahvalike laulude võistlus. Minu pisike tekst «Töö ja võitlus» sai esikoha. Leningradis viibivad eesti heliloojad (kes seni olid töötanud Jaroslavlis kunstiansamblite juures) ruttasid kõik seda viisistama. Žürii hindas Eugen Kapi viisi kõige õnnestunumaks. Mitu teiste heliloojate ilusat lauluviisi jäi aga nüüd ilma tekstita. Et kaunid meloodiad ilmaasjata «raisku» ei läheks, tuli Ernesaksa, Lepnurme ja Arro sõnadeta jäänud lauludele kirjutada uued tekstid. Nii tekkisid mul Leningradis «Töö ja võitlusega» värsivormi poolest sarnanevad pisiluuletused «Noorusjõud», «Jõudu tööle» ja «Matkalaul». Ka Kärner ja Raud kirjutasid luuletusi nende viiside jaoks.

See laulude-aktsioon kasvas üle Eesti hümnii loomiseks. Esiolgu oli sellena kõne all koguni «Töö ja võitlus», mis jäi aga päris põhjendatult kõrvale. Hoopis hümnilisemalt kõlas Semperi ja Ernesaksa ühine töö «Jää kestma, Kalevite kange rahvas». Ka sellele tekstile kirjutasid heliloojad mitu viisi ja luuletajad omakorda Ernesaksa esiletõstatud laulunoodi alla Semperiga võistluseks uusi tekste. Tähelepanelik uurija võib Barbaruse, Kärneri, Alle, Raua ja minu 1944. aasta luuletuste hulgast leida värse, mida saab laulda praeguse Eesti hümnii viisiga.

Meenub veel üks ühisaktsioon neilt päevilt. 1944. aasta märtsi algul, kui Narva juures käisid vihased võitlused, avaldasid EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ajalehtede, raadio ja lendlehtede kaudu kümnepunktilise läkituse eesti rahvale, milles kutsuti rahvast Nõukogude armee pealetungi toetama ja okupeeritud alal fašiste hävitama. N. Karotamme soovitusel, kes oli alati osav veenvaid propagandavõtteid leidma, kirjutasime Mart Rauaga kahasse «Kümme käsku», milles tollesama läkituse mõtted olid sõnastatud värsivormis. See läks avalikkuse ette nendesamade kanalite kaudu kui läkituski. Olgu see toodud siingi — ühe näitena kirjanike tolleaegsest nii-öelda rakenduslikust tööst:

Veel karjub Litzmann: Andke rindeliha,
kõik matsid ritta kaitsma Saksamaad!
Kuid rahvas vastab: Ainult needust, viha
ja tüki poomisköit sa Eestist saad.

Saks tahab küüditada sind, su vara, karja.
Ei saksa põrgus, — Eestis sinu koht.
Aeg Eestilt eemaldada surmaoht!
End saksa koerakoonlaste eest peida, varja!

Löö maha röövel! Võta kinni varas!
Ja pista põlema ta autoloks!
Nüüd arvetegemiseks aeg on paras —
nüüd mõõdab teivas, kaalub kõis ja oks.

Kõik koduvalvele! Näe, tule pistab räästa
ju hirmund okupant, — ta jälil tuhk ja surm.
Neist vördjaist väetist saagu Eesti nurm, —
löö maha tulepistja! Oma kodu päästa!

Näe! valmis purustama, matma tulle
me linnu, vabrikuid, mis loond me töö.
Pea silmas hitlerlikke maruhulle,
teolt taba! Kinni võta! Maha löö!

Kõik saksa röövleid jälitama vara, hilja!
Rong kraavi! Silla alla võimas miin!
Saab surmaks sakslastele maantee, raudteeliin,
kui ära veavad eestlaste töövilja.

Kui mõni eestlane veel aitab sakslast
ja oma rahvast hukatusse veab,
siis ära kohku talle kätte maksmast, —
ka juudas oma palga saama peab!

Kes hitlerlaste roimi unustada suudaks!
Need tasuarvel kõik. Surm surma eest!
Nüüd lõpuvõitlus ootab eesti naist ja meest!
Löö maha sakslane, ta käsilane-juudas!

Kui juba kostab lahingutekaja,
siis tagalaski tapke; ajage
kõik röövlid välja, võtke vallamaja
ja rahva oma võim seal rajage.

Teel koju teie isad, vennad Punaväega:
on Eesti Korpus Eesti väraval.
Ta võtkem vastu pilgul säraval, —
koos löögem saksa röövleid vihast raske käega!

Verised värsid, võigas endalgi tagantjärele lugeda... Propageeritavad võitlusmeetodid surus aga peale ajajärgu karm loogika. Tänapäeva lugejaile on vaja eeltoodu puhul meenutada teatud terminoloogilist ebatäpsust sõjaaegses propagandas. Nagu sellal üldiselt kombeks oli, kasutasime meiegi siis sõna «sakslane» «fašisti» sünonüümuna, mis arvatavasti oli valus kuulata nendel tublidel saksa antifašistidel, kes juba siis koos meiega raevukalt võitlesid hitlerlaste vastu. Siis me selle peale kahjuks ei tulnud...

Sootuks lustakamad olid niinimetatud lorilaulud, mida Semper, Raud ja allakirjutanu tol suvel tuntud rahvalikele viisidele kirjutasid. Need levisid okupeeritud Eestis raadio kaudu nähtavasti laialdaselt. Igatahes kirjutati neid folkloristide poolt pärast sõda üles rahvalauludena. Pole ka ime, sest Eesti vabastamise eelsetel kuudel oli hitlerlasi vihkaval rahval mokkamööda laulda näiteks Mart Raua sõnadega ühest pike-mast lorilaulust:

Las löksutab veel lõugu Mäe:
«Mats, ole ustav ori!»
Taat tõstab eesti tõugu käe —
ja lõppend saksa lori.

Las saksa valet jahvatab
veel mõni Vent või Leesment, —
küll varsti külmaks kahvatab
neil tagu- kui ka eesment.

*

Minu teada pole keegi seni nagu kord ja kohus uurinud Nõukogude sõjaaegse propaganda leviku ulatust ja mõju Eestis. Nüüd kipub see juba hilja olema. On teada, et hitlerlaste karmi keelu kiuste jälgiti üsna laialdaselt Moskva, Leningradi ja Kuibõševi eestikeelseid raadiosaateid. Ka lennukitelt allapaisatud lendlehti jõudis nähtavasti rohkel hulgal rahva sekka; olen vestelnud mitmetega, kes neid leidsid, hoidsid ja levisid. Partisanide suuline ja kirjalik informatsioon andis oma osa.

Raskem on tagantjärele hinnata propaganda mõju kvaliteeti. Näib, et kõige viljakam tulemus oli informatsioonil, mis kainelt ning asjalikult valgustas eestlaste tööd ja võitlust Nõukogude rinnetel ja tagalas. Mõneski osas oli meie propaganda — ka kirjanike oma — aga primitiivne ning jämedakoeline, mõjudes tihti soovitul vastupidiselt. Mitmed väga usaldatavad inimesed on mulle jutustanud, kuidas nad fašiste jäägitult vihates ja Nõukogude armee võitu tuliselt igatsedes tundsid häbi ning meelepaha, kui tabasid oskamatus ja viltulööke meie propagandas.

Propaganda üheks hädaks (mitte ainult sõja ajal, vaid ka enne ja pärast seda) oli ülemäärane usk üldsõnaliste loosungite mõjujõusse. Neid üksteise otsa lükkides on propagandistil kerge. Mõju on aga vähene või koguni küsitav, eriti skeptikute keskel, rääkimata lausa vaenlastest.

Nii skeptikuid kui ka veriseid vaenlasi oli aga okupeeritud kodumaal rohkesti. Nende hulka suurendas fašistide ja natsionalistide mõnikord küllalt osav propaganda, milles eriti puhuti üles vigu sotsialismi ehitamisel ja beerialikke ekstsesse. Võitu kiirendada soovides ja fašismi vihates ei valinud ka meie alati sõnu ega tooni.

Kõige nõrgematel jalgadel olid need ilukirjanduslikud ja propagandistlikud palad, kus konkreetsemalt katsusime kujutada elu okupeeritud Eestis.

Nõukogude Liidus 1918. ja 1937. aasta vahel ilmunud eestikeelse kirjanduse kõige hapramaks lüliks on asjatundmatud katsed kajastada kodanliku Eesti elu. Tänapäeva eesti emigrantlike kirjameeste toodangus panevad muigama need leheküljed, kus püütakse anda pilti Nõuko-

gude Eesti oludest. Nii ühtede kui teiste vastandlikke poliitilisi suunitlusi ning soovunelmaid pole toetamas elutegelikkuse tundmine.

Ometi oli ja on neil elulist materjali määratult rohkem kui meil sõja ajal. Okupeeritud Eesti elust ei teadnud me praktiliselt mitte midagi. Pole ime, kui mõned meie kujutluspildid siin vastaste irvituse ja omade nõrdimuse osaliseks said. Kujutasime sünnimaa olusid koledaina; tegelikkus oli, nagu hiljem teada saime, hoopis hirmsam. Ent meie kujutletust teistsugune.

Eesti nõukogude kirjanike sõjaaegse töö aktivasse jääb nõukogude sõjameeste ning töötajate võitluse tõhus toetamine kunstisõnaga ja mõnegi püsiva väärtusega lehekülje jätmine eesti kirjanduse ajalukku. Tolleaegsetest vigadest on aga mõnda hoiatavat õpetust võtta tänapäevalgi.

*

Tõsiseilmeline looming ja päevakajaline «kirjanduslik abitegu» sai enamikul Leningradis viibinud kirjameestel sündida põhitöö kõrval. Kojupöördumise eel oli Vares-Barbarusel Ülemnõukogu Presiidiumi esimehena ja Päll-Angervaksal EKP Keskkomitee sekretärina palju muret ning tegemist vabariigi juhtivates organites. Semperil ja mul tuli Kunstide Valitsus töökorda seada. Debora Vaarandi, Juhan Smuul ja sellal kirjanikuna veel tundmata Lilli Promet töötasid «Rahva Hääle» toimetuses, Ott Samma raadios.

Leningradi-perioodi kõige meeldejäavamaks kirjanduslikuks sündmuseks oli Kroomlinnas Koidula haual käimine luuletaja 58. surmapäeval, 11. augustil 1944. aastal. Olen sellest teisel («Ühe laulu lugu», «Looming» 1961, nr. 1) pikemalt kirjutanud. Et see sõit toimus otse kojupöördumise eel, siis oli sündmus seda hardam ning pühalikum.

Niipea kui Nõukogude armee Pihkva piirilt Eestini jõudis, hakkasime koju tulema. Paljud meie tänapäeva kirjanikud murdsid koduvärava lahti relva jõul. Aira Kaal ja Juhan Smuul läksid kohe rinde kannul põlevasse Tartusse. Võrru jõudsid kohe pärast linna vabastamist Barbarus, Angervaks, Andresen, Alle, Semper ja Promet. Ka mina tulin augusti teisel poolel Leningradist lennukiga Võrru, kuhu jäin Kunstide Valitsuse ülesandeid täitma kuni Tallinna vabastamiseni 22. septembril.

Tallinna jõudes ruttasin Kivimäele oma sõjaeelsest korterist omakseid otsima. Neist polnud mul vähimaidki teateid. Põlved läksid nõrgaks, kui leidsin korteri tühjana. Naabrusest sain siiski perekonna jäljed kätte. Koputasin Nõmme teises servas juhatatud maja uksele. Kaks tuttavat, aga pikaks veninud tüdrukusirgatsit avasid ukse ja karjatasid: «Isa!» Seesama sõna kajas nende selja tagant põranda lähedalt ühe mulle tundmata pisikese mehe suust. Kui soovitakse, siis võib sedagi kirjanduslikuks kohtumiseks nimetada: minu Kuibõševis viibimise aegu perekonda ilmunud ja emalt igaks juhuks isa eesnime saanud mees hakkas varsti kirjandusse kippuma.

9

Tagantjärele nendele kaugetele aegadele mõteldes tundub vahel, nagu oleks sõda mu kojujõudmisega juba lõppenud. Tegelikult saabus Võidupüha alles seitsme kuu pärast. Need kuud kulusid mul nii kibedate

askeldustega Kunstide Valitsuses, eriti teatrite töökorda seadmisega, et sõjale — imelik küll! — nagu polnudki palju mahti mõelda. Ja ometi keetsid verised võitlused oma õueaia all: novembri lõpuni Saaremaal, Võidupühani samuti küllalt lähedases Kuramaa sopis.

Aidanud Kunstide Valitsuse esialgseks majutada ja kodus mõni päev lapsi hüpitanud, sõitsin koos kaasaga pikemale reisile mööda Eestit. Oli vastupandamatu vajadus jälle näha sünnimaad kogu ulatuses ja siin-seal otsida sugulaste jälgi, kellest aastaid midagi ei teadnud. Põikasin sünnitallugi. Ema ütles (nagu oleksin alles eile õhtul lahkunud ja nüüd tädirannast tulekuga hiljapeale jäänud): «Näh, märkasid ka ükskord koju tulla!» Kuidas ta ka ei peitnud, nägin ometi, et ta silmad sorinal jooksmata hakkasid.

See oli südantkosutav matk. Oktoobripäikesel piisas veel paitavat soojust, metsad lõomasid ning lõkendasid sügisvärvides. Põldudel käis kibe töö, saagikoristamine oli sõja tõttu hilineanud. Joobunult kuulasin sügisnukruse hääli: õunte potsatamist aedades, kurgede kaebust, rehepeksumasinate valulist undamist.

Kõik see oli asjaliku ametisõidu kaunistav garnituur. Sõitsin inspekteerima perifeerias asuvaid kunstiasutusi ja lahingute ning sakslaste rööv-evakuatsiooni eest maale peidetud kunstivarasid.

Kunstimuuseumi varad Järlepa mõisas leidsin heas korras. Viljandi maal käisin paaris kohas kontrollimas Kirjandusmuuseumi ja Tartu ülikooli raamatukogu sõjapakku viidud fondide olukorda, kuigi need olid väljaspool mu ametkondlikke ülesandeid. Peamiselt huvitusin teatreist. Pilt oli kõikjal kurb. Pärnu «Endla» lasksid fašistid taandudes õhku. Leidsin koos kohalike võimudega teatrile peavarjuvõimaluse pangamajas. Viljandi «Ugala» oli põlenud sõja algul, sealne entusiastlik teatripere võimaldas juba meeldiva etenduse jälgimist «Koidu» seltsimajas. Valga «Sädeme» hoone oli korras, aga kollektiiv veel laokil, nii nagu mul Võru «Kandleski» oli eelmisel kuul olnud võimalus veenduda. Tartu «Vanemuise» troostitult olukorda olin näinud juba nädala paari eest Võrust Tallinna sõidul. Nüüd oli sarataoline endine Saksa Teatri hoone jõutud hädapärast töökorda kōbida. Narva ma ei läinud, sest teadsin, et «Võitlejat» nagu linna ennastki pole enam olemas. Ka Rakvere teater jäi seekord matkaplaanist välja. Saaremaal käis sõda, Kuressaare teatri olukorda oli veel vara vaatama minna.

Kui linnad olid täis masendavaid varemeid, siis maal oli nähtavaid sõjajälgi kardetust vähem. Raskusi tekitas küll jõgede ületamine, sest sillad olid peaaegu kõik purustatud. Istumise all oli aga Kunstide Valitsuse tubli maastikumasin, mis koos juhi vaprusena vedas madalamatest kohtadest läbi. Autot juhtis tookordne muusikaosakonna inspektor, nüüdne ooperisolist Artur Linnamägi. Ta oli meister sõjaväelastelt bensiini nuruma, kui auto «juua» tahtis. Või seda muul viisil hankima. Teel Viljandist Tartu jäime kord päris kuivale. Kraavis lömitas saksa tanki vare. Linnamägi imes selle paagi põhjast paar liitrit märjusest ja nii saime jälle pisut edasi.

Administratiivseid ülesandeid kuhjus mulle sellel perioodil (ja paljude aastate kestel hiljemgi) sedavõrd rohkesti, et kirjanduslikuks tööks sai varastada ainult mõned harvad öötunnid. Kunstirahva pingutused kandsid kenakest vilja. Oktoobrikuu jooksul kohandati kino «Gloria Palace» hoone Võidu väljakul ja Lutheri rahvamaja Lõuna tänaval hädapärasteks teatrihooneteks. Ehitusmaterjalidest ja igasugustest teatritarvetest oli karjuv puudus, oskustöölised samuti. See polnud

ime: Tallinn oli varemetes ja laastatud, sõja lõppu andis veel oodata. Imena tundub tagantjärele see, et juba novembri algul, mõni nädal pärast Tallinna vabastamist, avas «Estonia» ooperi ja draamaga endises «Glorias» oma teatrihooaja ja et tagalas kavandatud Noorsooteater varsti selle järel oma ukсед lastele lahti tegi. Draamateatris algas töö juba oktoobri esimestel päevadel. Ei tea, kas tolleaegsete lavastuste kunstiline tase oligi nüüdsest palju nigelam?

Ei elatud ühepäeva-peremeestena, vaid püüti vaadata ka tulevikku. Palju vaeva ja rõõmu oli kunstialade suure perspektiivplaani koostamisel. See ilmus EKP Keskkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu ühise määrusena. Seal oli muuhulgas ette nähtud uue nõuetekohase ooperi- ja balletiteatri ja noorsooteatri ehitamine, kusjuures «Estonia» pidi oma ruumide iseärasuse tõttu jääma teiseks eesti draamateatriks. On mõistetav, et selleni seni pole jõutud, sest eelkõige oli vaja ehitada peavarju publikule. Aga kas Tallinna perspektiivplaanis on ikka väärikas koht varutud nendele ehitustele? Varem või hiljem tuleb need niikuinii rajada. Pole mõeldav, et mitmekordselt kasvanud Tallinn igavesti võiks leppida noorsooteatrit või sõjaeelse kolme eesti draamateatri asemel ühega.

*

Kirjanduslikeks kohtumisteks jäi vähe mahti, Kirjanike Liitugi satustin harva.

Teisel-kolmandal päeval pärast Võrust Tallinna jõudmist astus Kunstide Valitsuse veel korrastamata ruumidesse vanem härrasmees, võttis taskust mingi paberi ja ütles lakooniliselt: «Nähke!»

Meie Semperiga purskasime üheaegselt naerma. Meile meenus üks kohviõhtu Moskvas Sobinovi põiktänava villas, kus olime fantaseerinud, milliseks võiksid kujuneda esimesed kohtumised kunagiste tuttavatega, kui ükskord koju jõuame. Adamson-Eric arvas siis, et Bernhard Linde esitab kõigepealt mingi dokumendi, mis näitab Linde kannatusi fašistide all, ja ütleb: «Nähke!» Täpselt nii see nüüd oligi. Linde kannatused seisid ärplemises fašistide Tallinna saksakeelse ajalehe toimetusega mingite tõlgete avaldamise ümber.

Hoopis teine lugu oli Juhan Sütiste tõesti ränkade kannatustega. Neist ta ei armastanud kõnelda, kui aeg-ajalt Kunstide Valitsusse sisse tuiskas. Ta umbsetel päevadel miilanud loomingutahe paiskus nüüd vägevaks leegiks. Tal oli käsil kümme asja korraga: värsikogu viimistlemine ja uute luuletuste kirjutamine, draama «Ristikoerad» ja kaas-aega käsitlev diloogia draamavormis, ooperilibreto «Pühajärv» ja autobiograafiline jutustus... Ta kõneles neist napolisõnaliselt, kahetsedes ainult, et ühest peast ja kahest käest ei piisavat tunglevate ideede realiseerimiseks. Ometi jõudis Sütiste talle jäänud nelja kuu jooksul usku-matult palju.

Tegevusihas kibeles ka Aleksander Antson. Tema vaimu ja keha oli fašistide vangla sootuks muserdanud. Ühel õhtul tuli ta mulle külla, kaasas «Sõjasarve» kolmas album. See oli täis Antsoni pliiatsimärke, allakriipsutusi, küsi- ja hüüumärke, hõiskavaid kiiduhüüatusi ja laidusõnu. Ka minu poeemikatse selles koguteoses oli rida-realt arukalt ning õiglaselt läbi analüüsitud. Viimase lugemismuljeid Antson tuligi kommenteerima. Ta jagas mu loole kiitust ja märkitabavaid soovitusi poemi viimistlemiseks. Aeg-ajalt märkasin jutukaaslase mõttekäikude imelikele radadele eksimist, kunagi nii avalaälmelises näos ahistuse pin-

get, märkasin kõrge sportlasekuju kühmuvajumist ja jõulise hääle katkemist. Kotka tiivad olid vigastatud, ent lennukirg endiselt tugev. See oligi vist mu viimne kohtumine temaga. «Sõjasarv» Antsoni märkmetega ootab selle huvitava isiksuse uurijaid Kirjandusmuuseumis.

Algupärase teatrirepertuaari nappus ergutas mind kohe pärast Tallinna tulekut Hugo Raudsepale visiiti tegema. Komöödiameister oli kohe kaastööks valmis. Juba mõne nädala pärast andis ta üle näidendi «Rotid» käsikirja. See polnud teab mis šedööv, ent sisaldas ilmekaid pilte fašistliku okupatsiooni aastaist irvhamba silma läbi nähtuna. Ühel kohtumisel näitas Raudsepp oma «Vaheliku vapustusi», mille etenduse okupatsioonivõimud olid ära keelanud. Ühekordsest lugemisest jäi mulje, et see oli komöödia umbes «Vedelvorsti» või «Mikumärdi» tasemel. Autor oli ise teadlik, et see niinimetatud «kolmanda tee» positsioonidelt kirjutatud allegooriline lugu nõukogude teatrile ei passi. Huvitav oleks seda siiski nüüd uuesti lugeda. Ei tea, kas käsikiri on kuskil säilinud? Ei tea, kas on kuskil kirjalikke jälgi mingist revüüst, mille Raudsepp okupatsiooni ajal kirjutanud «Vanemuisele»?

*

1945. aasta kevadel muutus järjest pingutustnõudvamaks keskendumine igapäevastele tööülesannetele. Sai ilmsiks, et Teise maailmasõja, inimkonna hirmsa tragöödia lõpp on lähedal. Muutused kuidagi eriti pahuraks ja kannatamatuks, et kaks tuhat ööd-päeva kestnud pinge lahendus ikka viibis. 8. mai õhtul ootasime kogu perega võiduteadet. Teised ei jõudnud ära oodata, jäin üksinda raadio juurde konutama. Tahtsin ennetavalt kirjutada oodatava Võidupäeva luuletuse, kuid ükski värss ei võtnud vedu. Tekkis ainult otsus, et kavatsetav luuletus peab millegipärast olema tertsiinides, mida ma veel üldse polnud proovinud.

Hommikust ööd kostis Moskvast Levitani pidulik hää. Oodatud juubeldustunde asemel vajusin sisemiselt kõssi: äkki nagu polnudki enam midagi oodata. Kiskusin raginaga pimenduskatted akendelt maha, rebisin need tükkideks. Väljas hahetas kevadhommik. Kuldnokad alustasid kontserti.

Päikesetõusuks luuletus valmis. Läksin kodakondsetele Võidu teadet viima.